

İstanbul Hukuk Mecmuası

Başvuru: 02.07.2021
Kabul: 10.08.2022
Online Yayın: 15.09.2022

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması

Cüneyt Yüksel* , Hamza Yüce**

Öz

Güney Kafkasya'da Azerbaycan ile Ermenistan arasında Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle uzun yıllardır dondurulmuş bir ihtilaf olarak devam eden gerginlik 2020 yılının son aylarında yerini geniş kapsamlı bir silahlı çatışmaya bırakmıştır. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak adlandırılan bu çatışma süreci 44 gün sürmüştür. Ermenistan ilk saldırıyı başlatan taraf olsa da Azerbaycan buna derhal meşru müdafaa hakkıyla karşılık vermiş ve savaş boyunca sağladığı askeri üstünlük ile önemli kazanımlar elde etmiştir. İki taraf için de ağır zayıflar doğuran bu çatışmalar 9 Kasım 2020 tarihinde imzalanan Ateşkes Andlaşması ile sona ermiştir.

Bu makalede, ilk olarak Dağlık Karabağ sorununun tarihi gelişimi ortaya konulmakta ve bu arka plandan hareketle İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ile bu savaşı bitiren 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması uluslararası hukuk açısından detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. İlk bölümde özellikle geçmiş ateşkes süreçlerine ve diplomatik girişimlere odaklanılmaktadır. İkinci bölümde ise İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın başlangıcı ile birlikte savaş boyunca Ermenistan tarafından gerçekleşmiş olan uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası insan hakları hukuku ihlalleri değerlendirilmektedir. Son bölümde ise 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'nın hükümleri detaylı bir şekilde incelenmektedir. Bu değerlendirmelerin neticesinde 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'nda Dağlık Karabağ bölgesinin nihai statüsünü belirleyen herhangi bir hükmün yer almadığının altı çizilmektedir. Bu nedenle Dağlık Karabağ sorunu çözülmesi gereken güncel bir mesele olarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Dolayısıyla makalede, Dağlık Karabağ bölgesinin nihai statüsüne ilişkin bir barış andlaşmasının imzalanması ve böylece kesin bir çözümün sağlanabilmesi için Türkiye'nin de içerisinde yer aldığı ilgili aktörlerin çaba göstermesinin önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dağlık Karabağ Sorunu, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı, 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması, Azerbaycan, Ermenistan, Uluslararası Hukuk, Uluslararası İnsancıl Hukuk, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku

The Nagorno-Karabakh Conflict from the Perspective of International Law and the Armistice Agreement Ending the Second Nagorno-Karabakh War

Abstract

The long-standing tensions between Azerbaijan and Armenia in the South Caucasus, which became a frozen conflict for many years due to the Nagorno-Karabakh dispute, evolved into an armed conflict in the last months of 2020. This conflict is known as the Second Nagorno-Karabakh War and lasted for 44 days. Even though Armenia is the party responsible for starting the war by committing armed attacks on Azerbaijan, Azerbaijan immediately responded to these unlawful acts on the grounds of its right to self-defense. This war caused many casualties for both sides and ended with the Armistice Agreement signed on November 9, 2020.

* **Sorumlu Yazar:** Cüneyt Yüksel (Prof. Dr.), İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye. E-posta: cuneyt.yuksel@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-8580-6967

** Hamza Yüce (Araş. Gör.), İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye. E-posta: hamzayuce@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0001-9875-1379

Atrf: Yüksel C, Yüce H, "Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması" (2022) 80(3) İstanbul Hukuk Mecmuası 1021. <https://doi.org/10.26650/mecmua.2022.80.3.0010>

The first section of this article focuses particularly on the previous ceasefire processes and diplomatic initiatives as well as their historical development prior to the Second Nagorno-Karabakh War. The second section addresses the start of the Second Nagorno-Karabakh War alongside the violations of international humanitarian law and international human rights law Armenia committed during the war. The final section examines in detail the provisions of the Armistice Agreement of November 9, 2020. This article's conclusion underlines that no provision is present in the Armistice Agreement that determines the final status of the Nagorno-Karabakh region. Hence, the Nagorno-Karabakh dispute is still an actual conflict that must be subjected to a resolution. Therefore, it is important to have the relevant actors, including Turkey, put effort into achieving a final peace agreement as well as a long-term peaceful settlement regarding the status of the Nagorno-Karabakh region.

Keywords

Nagorno-Karabakh conflict, Second Nagorno-Karabakh War, Armistice Agreement of November 9, 2020, Azerbaijan, Armenia, international law, international humanitarian law, international human rights law

Extended Summary

The long-standing tensions between Azerbaijan and Armenia in the South Caucasus have been a frozen conflict for many years due to the Nagorno-Karabakh dispute and evolved into an armed conflict in the last months of 2020. This conflict is known as the Second Nagorno-Karabakh War and lasted for 44 days. The war erupted after Armenia launched heavy artillery attacks on Azerbaijan, with Azerbaijan immediately responding to these unlawful acts on the grounds of its right to self-defense. This conflict resulted in heavy casualties for both sides and ended with the Armistice Agreement signed on November 9, 2020.

The purpose of this article is to thoroughly address the historical development of the Nagorno-Karabakh conflict and to examine the Second Nagorno-Karabakh War as well as the Armistice Agreement of November 9, 2020 from the perspective of international law. Thus, the first section discusses the conflict with an emphasis on the significant events throughout its history, examining the previous ceasefire processes in this context. In the early stages of the conflict after the dissolution of the Soviet Union, certain states in the region made various attempts to resolve the problem. However, these diplomatic initiatives were unsuccessful for certain reasons. Therefore, the Organization of Security and Co-operation in Europe (OSCE) began showing interest in the conflict. The OSCE Minsk Group was established in order to resolve the conflict and offered three proposals to the parties at the end of the 1990s. However, the parties were unable to reach an agreement regarding any of the proposals. As a result of this failure, the OSCE Minsk Group proposed the Madrid Principles in 2007, which involved returning the occupied territories to Azerbaijan and providing an interim status for the Nagorno-Karabakh region. However, neither of the parties were able to endorse the Madrid Principles.

The second section of the article discusses Armenia's violations of international humanitarian law and international human rights law during the Second Nagorno-

Karabakh War. During the war, Armenia deliberately fired heavy artillery and rockets at many densely populated Azerbaijani cities. While these attacks resulted in the death and injury of many civilians who were supposed to be protected under international humanitarian law, they also severely damaged hundreds of homes, historical buildings, and other civilian centers. As is known, all States shall abide fully to their obligations under the Geneva Conventions of 1949, additional protocols, and other instruments of international humanitarian law related to respect for human rights in armed conflicts. However, from the very beginning of the war, Armenia intentionally violated these rules. Therefore, Armenia's international responsibilities and the relevant Armenian decision-makers' criminal responsibilities due to these violations must be held to account.

The third chapter examines the provisions of the Armistice Agreement of November 9, 2020, which ended the Second Nagorno-Karabakh War. It first analyzes in detail the legal aspects of this agreement, concluding it to be an international agreement as per the criteria stipulated in the Vienna Convention on the Law of Treaties (1969) and binding to both its parties. This situation is important for the future of the Agreement. Moreover, this article examines the rights and obligations that the Agreement brings to all involved parties. This section also considers the start time and area to which the ceasefire regime is applied in accordance with the Agreement and additionally discusses the most recent status of the Lachin Corridor and the Zangezur Corridor. The article debates other provisions in the agreement such as prisoners of war exchange and return of refugees to the Nagorno-Karabakh region from the perspective of international law and evaluates the status of Agdam, Kelbacer, and Lachin.

The scope, duration, and other elements of the Russian peacekeeping mission in particular have been elucidated with certain references to the general concept of a peacekeeping force in international law. Last but not least, Turkey's position in the conflict is also analyzed in accordance with the terms of the agreement. In fact, no provisions are present in the Agreement that directly concern Turkey. Upon examining the preparatory works (*travaux préparations*) of the Agreement, however, the parties are seen to want Turkey to be a part of the Joint Observation Center established in Article 5 of the Agreement.

The article's conclusion underlines the lack of any provision in the Agreement determining the final status of the Nagorno-Karabakh region. Hence, the dispute is still an actual conflict that must be subjected to a resolution. Therefore, it is important to have the relevant actors, including Turkey, put effort into facilitating a final peace agreement regarding the status of the Nagorno-Karabakh region in order to prevent the reoccurrence of any other military conflict and establish a long-term peaceful settlement.

Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nı Sona Erdiren Ateşkes Andlaşması

Giriş

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasından bu yana Azerbaycan ve Ermenistan arasında çözülemeyen bir kriz olan Dağlık Karabağ sorunu, 2020 yılının son çeyreğinde “dondurulmuş ihtilaf”¹ geniş kapsamlı bir “sıcak çatışmaya” dönüşmüştür. Öyle ki bu çatışmalar İkinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak nitelendirilmektedir. Her ne kadar İkinci Dağlık Karabağ Savaşı, iki devlet arasında Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde yaşanan ilk silahlı çatışma olmasa da bu zamana kadarki en büyük çatışmalardan biri olmuştur. 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması ile sona erene kadar 44 gün süren İkinci Dağlık Karabağ Savaşı çok önemli sonuçlara yol açmıştır.

Dağlık Karabağ sorununun merkezinde Azerbaycan'ın uluslararası hukuka göre kendisine ait olan topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarma ve ülke bütünlüğünü tekrar sağlama çabaları ile Ermenistan'ın bu topraklar üzerinde on yıllardır sürdürdüğü fiili işgali, kendi hakimiyetini tescilleyecek yeni bir statükoya çevirme çabaları yer almaktadır. Tarihsel kökeni eskilere dayanan ancak SSCB'nin dağılmasından sonra somut bir biçimde belirginleşen bu sorun, günümüze kadar bölgede sürekli çatışmalara yol açan ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında barışın tesis edilememesine sebep olan kronik bir mesele hâline gelmiştir. Geçmişte meydana gelen çatışmaların büyük bir kısmı genellikle cephe hattında oluşan dar kapsamlı sınır çatışmaları olarak vuku bulsa da 1990'lı yılların başında gerçekleşen Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve son olarak 2020 yılının son çeyreğinde patlak veren İkinci Dağlık Karabağ Savaşı gibi iki geniş kapsamlı savaş yaşanmıştır. Bu savaşlarda taraflar çok ağır askeri ve sivil kayıplar vermiş, birçok insan yerlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Her bir savaş, yaşanan kayıpların neticesinde imzalanan ateşkes andlaşmaları ile sona erdirilmiş ancak bu ateşkes andlaşmaları kalıcı bir barış andlaşmasına dönüştürülemedi. Hatta yapılan ateşkeslere rağmen Ermenistan süreç boyunca uluslararası hukukun birçok kuralını ihlal ederek saldırgan politikalarını sürdürmüş ve bu politikalar toplamda bir milyondan fazla Azerbaycan Türkü'nün yerlerinden edilmesine ve Hocalı gibi bazı trajik katliamların yaşanmasına neden olmuştur.

Öte yandan, Birinci ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşları ve bunlardan sonra imzalanan ateşkes andlaşmaları hem ortaya çıktıkları koşullar hem de neticeleri

¹ Dağlık Karabağ, Transdinyester, Güney Osetya ve Abhazya ile birlikte dört dondurulmuş ihtilaf bölgesinden biri olarak gösterilmektedir. Sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti örneğinde olduğu gibi sözde tanınmayan bir devletin varlığı dondurulmuş ihtilaf bölgelerinde görülen örneklerden birini teşkil etmektedir, Thomas D Grant, 'Frozen Conflicts and International Law' (2017) 50(3) Cornell International Law Journal 361, 395; Bu konuda detaylı bilgi için bkz Svante E Cornell, 'The Armenian-Azerbaijani Conflict and European Security' iç Svante Cornell (ed), *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict: The Original "Frozen Conflict" and European Security* (Palgrave Macmillan 2017) 1-2; Laurence Broers, 'From "Frozen Conflict" to Enduring Rivalry: Reassessing the Nagorny Karabakh Conflict' (2015) 43(4) Nationalities Papers 556, 557.

itibariyle farklılık arz etmektedir. İlk savaş, Ermenistan'ın kazanımlar elde ettiği bir sürece dönüşürken ikinci savaşta Azerbaycan'ın askeri üstünlüğü görülmektedir. 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması da sahadaki bu yeni gerçekliğe uygun olarak Azerbaycan lehine düzenlemeler içermektedir. Bu sebeple, Azerbaycan'ın Ermenistan işgali altındaki topraklarının önemli bir kısmını meşru müdafaa hakkı çerçevesinde gerçekleştirdiği askeri müdahaleler neticesinde geri aldığı söylenebilecektir. On yıllardır kara bağlantısının sağlanamadığı Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan arasında bir koridor kurulmasına imkan veren bir şartın varlığı da son derece önemli bir gelişmedir. Ayrıca, Dağlık Karabağ'a Rusya'nın öncülüğünde uluslararası bir barış gücünün konuşlandırılması hükmü ise Türkiye'nin de Dağlık Karabağ'daki yeni statükoda yer almasını sağlaması başta olmak üzere birçok açıdan kayda değerdir.

Bu makalede öncelikle Dağlık Karabağ sorunu genel olarak uluslararası hukuk boyutuyla ele alınacak ve günümüze kadar Dağlık Karabağ'da birçok kez yaşanan silahlı çatışmanın akabinde gerçekleştirilen ateşkes ve diplomatik girişim süreçleri detaylı bir şekilde incelenecektir. Genelde Ermenistan'ın devam eden ihlalleri nedeniyle akamete uğrayan bu süreçler hukuki bir bakış açısıyla değerlendirilecek, aynı zamanda Ermenistan'ın söz konusu ihlalleri özellikle uluslararası insancıl hukuk ve insan hakları hukuku açısından incelenecektir. Sonrasında, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı kapsamlı bir şekilde uluslararası hukuk açısından değerlendirilecektir. Özellikle, savaş boyunca Azerbaycan'a ait sivil yerleşim yerlerine karşı gerçekleştirilen saldırılar mercek altına alınacaktır. Son olarak ise 9 Kasım 2020 tarihinde imzalanan Ateşkes Andlaşması'nın detaylı incelenmesi yapılacak, ayrıca Dağlık Karabağ'ın statüsü meselesi başta olmak üzere Andlaşma'da yer almayan sorunlar ortaya konacaktır. Makalenin temel amacı, tüm bu değerlendirmelerin sonucunda, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve onu takip eden Ateşkes Andlaşması ile ortaya çıkan yeni statükonun hangi sorunları çözdüğünü, hangi sorunları çözümsüz bıraktığını ve bu minvalde, Dağlık Karabağ sorununun nasıl bir yönde gelişebileceğini bu sorunun tarihsel arka planı bağlamında tespit ederek, olası sorunlara çözüm önerileri sunmaktır.

I. Uluslararası Hukuk Açısından Dağlık Karabağ Sorunu

Azerbaycan ile Ermenistan arasında uzun süredir devam eden Dağlık Karabağ sorununun kökenleri tarihi bir sürece yayılmaktadır. İlk olarak Rus İmparatorluğu 1828 yılında İran ile imzaladığı Türkmençay Antlaşması'nın akabinde Güney Kafkasya'da etkisini artırabilmek amacıyla Ermeni nüfusu Dağlık Karabağ ve çevresine yerleştirmeye başlamıştır.² Rus İmparatorluğu'nun uyguladığı bu politika neticesinde on binlerce Ermeni bölgede iskân edilmiştir.³ Rus İmparatorluğu bir yandan Ermenilere ait yeni yerleşim birimlerinin kurulmasını finanse ederken diğer

² Heiko Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict: A Legal Analysis* (Springer 2010) 8.

³ Ibid 8-9.

yandan ise Ermeni idari birimini teşekkül ettirerek bölgenin yönetim yapısını yeniden şekillendirmeye başlamıştır.⁴

Rus İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde yıkılmasından sonra bölgede yaşanan gelişmeler günümüze uzanan çatışmalar üzerinde belirleyici olmuştur. Bu süreçte Güney Kafkasya'da yeni bağımsız cumhuriyetler ortaya çıkmıştır. Bu cumhuriyetlerden ikisi olan Azerbaycan ve Ermenistan hem Dağlık Karabağ hem de Nahçıvan ile Zengezur bölgesinde egemenlik mücadelesi vermiştir.⁵ Güney Kafkasya'da etnik kimlikler üzerinden hareketliliğin gözlemlendiği bu dönemde Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler ise Kurultaylar (*Assembly*) oluşturmaya başlamıştır. 22 Temmuz 1918'de toplanan Birinci Kurultay'da Dağlık Karabağ'ın bağımsız bir idari ve siyasi yapı olduğu ilan edilmiştir.⁶ Fakat bu girişim Türk ordusunun bölgeye gelmesi ile kesintiye uğramıştır.⁷ Bununla birlikte Dağlık Karabağ Ermenileri ilerleyen süreçte de çalışmalarına devam etmiş ve Azerbaycan tarafından atanan Dağlık Karabağ Genel Valisi Hosrov Sultanov'un Dördüncü Kurultay'da protesto edilmesi örneğinde olduğu gibi, bölge üzerinde Azerbaycan'ın politikalarını engellemeye çalışmıştır.⁸ Bunun yanı sıra taraflar arasındaki barışçıl girişimler Kurultaylara da yansımıştır. Şöyle ki Yedinci Kurultay'da alınan kararlar Azerbaycan hükümeti tanınmıştır. Bu süreçte iki taraf arasında kesin bir çözüme ulaşıncaya kadar Azerbaycan'ın bölgedeki egemenliğini kabul eden bir mutabakat imzalanmıştır.⁹

Bu süreç, SSCB'nin Güney Kafkasya üzerinde egemenlik kurarak Rus idaresini tekrar tesis etmesine kadar devam etmiştir. SSCB'nin sürece dâhil olması ile birlikte ise oluşturulan Kafkas Bürosu nezdinde Dağlık Karabağ'ın durumu ele alınmaya başlanmıştır. İki yılı aşkın süren çalışmaların sonunda 1923 yılında Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ilan edilmiştir. Bunun neticesinde Ermenistan, Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenileri ülkesine katamamış olsa da Azerbaycan toprakları üzerinde Ermenilerin yaşadığı ve yönettiği bir bölgenin oluşmasını sağlamıştır. Nitekim söz konusu durum aynı zamanda Rus İmparatorluğu'ndan beri süregelen Ermenilerin bölgede iskân edilmesi politikası ile de uyumludur. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kurulması ile beraber SSCB

⁴ Ibid.

⁵ Levon Chorbajian, 'Introduction' iç Levon Chorbajian (ed), *The Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic* (Palgrave 2001) 36-37; 1918 ile 1920 yılları arasında bölgede yaşanan saldırıları ve katliamları görmek için bkz, TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, '*Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu*' (2001) <file:///C:/Users/user/Downloads/azerbaycan_belgelerinde_ermen_i_sorunu_1918_1920.pdf> Erişim Tarihi 2 Haziran 2021.

⁶ Shahen Avaiakan, *Nagorno Karabagh: Legal Aspect* (5. Bası, MIA 2015) 8-9.

⁷ Azerbaycan bu süreçte Osmanlı Devleti'nden yardım istemiş ve bu yardıma binaen Güney Kafkasya'ya gelen Osmanlı ordusu Ermeni çetelere karşı Azerbaycan'ın yanında çatışmalara girmiştir. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın koşulları altında bu durum uzun süre devam ettirilememiştir. Bu konuda detaylı bilgi için bkz, Svante E Cornell, 'Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance' (1998) 34(1) *Middle Eastern Studies* 51, 52.

⁸ Ibid 9.

⁹ Cavid Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu* (2. Bası, Adalet 2014) 55.

bünyesinde etkili bir çözümün bulunduğu görülmektedir. İlerleyen dönemde Türkiye-SSCB ilişkilerinin seyrine göre Ermenistan'ın Dağlık Karabağ üzerinde yeniden söylem üretmeye çalıştığı görülse de bu girişimlerden bir sonuç çıkmamıştır.¹⁰ Bu sebeple, 1920'lerden 1980'lere kadar geçen süreçte genel olarak Dağlık Karabağ ekserinde yaşanan bir siyasi hareketlilik olmamıştır.

SSCB'nin içerisinde bulunduğu siyasi atmosfer 1980'lerin ortalarından itibaren bölgede milliyetçi fikirlerin artmasına neden olmuştur. Bu durumun etkisiyle Ermenistan tarafı Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin kendi ülke sınırlarına dâhil edilmesine yönelik taleplerini yeniden gündeme getirmeye başlamıştır. Ermenistan'ın bu süreçte hem Dağlık Karabağ hem de Nahçıvan'a yönelik ilgisinin sadece söylem düzeyinde kalmadığı, aynı zamanda bazı Ermeni kuruluşların resmi olarak bu bölgelerin Ermenistan'a bağlanmasını talep ettiği görülmektedir. Şöyle ki 1987 yılında Ermeni Bilimler Akademisi bu yönde bir dilekçe ile başvurusunu gerçekleştirmiş ve meselenin yeniden resmi düzeyde tartışılmasının önünü açmıştır.¹¹ Aynı yıl Azerbaycan'ın kuzeyinde yer alan Çardaklı Köyü'nde ise Ermeni yerleşimciler çiftlik müdürü olarak atanan bir Azerbaycan Türkü'nü reddetmişler ve bunun sonucunda olaylar meydana gelmiştir. Ermeni yerleşimciler Moskova'ya heyet göndererek taleplerine karşılık bulmaya çalışırken Erivan'da da geniş çaplı gösteriler düzenlenmiştir.¹² Tüm bu gelişmeler Dağlık Karabağ'da gerginliğin giderek artmasına neden olmuştur.

1988 yılına gelindiğinde ise Dağlık Karabağ Bölgesel Yönetimi, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'dan çekilmesi yönünde karar almıştır. Azerbaycan bu kararı kabul etmemiştir.¹³ Yaşanan bu gelişmeler Dağlık Karabağ'da genel durumu kötüleştirmiş ve birçok Azerbaycan Türkü'nün evlerini terk etmek zorunda kalmasına neden olmuştur.¹⁴ Aynı günlerde iki Azerbaycan Türkü'nün öldürülmesi ise bölgede şiddet olaylarını tırmandırmıştır.¹⁵ Dağlık Karabağ'da yaşanan gerilimin neticesinde on binlerce Azerbaycan Türkü Bakü'ye doğru göç etmeye başlamıştır. Bu ilk göç dalgasının devamı gelmiş ve bölgede büyük bir insan hareketliliği başlamıştır.¹⁶ Uzun yıllar boyunca “dondurulmuş ihtilaflar” arasında sayılan Dağlık Karabağ'da yaşanan bu gelişmeler aslında bu tür çatışma bölgelerinin aldatıcı bir güvenlik hissi yarattığını ve ilerleyen dönemlerde sıcak çatışmalara evrilebileceğini de göstermektedir.¹⁷

¹⁰ Ibid 64-69.

¹¹ Svante E Cornell, *Azerbaijan Since Independence* (Routledge 2011) 47-48.

¹² Thomas De Wall, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (10. Yıl Bastı, New York University Press 2013) 19; Cornell, *Azerbaijan Since Independence* (n 11) 48.

¹³ Avaikan (n 6) 16.

¹⁴ De Wall (n 12) 31.

¹⁵ Abdullahzade (n 9) 71-72.

¹⁶ Cornell, *Azerbaijan Since Independence* (n 11) 75.

¹⁷ Ibid 126.

Yaşanan gelişmelerin neticesinde Azerbaycan ciddi bir göç krizi ile karşı karşıya kalmıştır. 1988 ile 1991 yılları arasında yaklaşık 250 bin kişinin Azerbaycan'a göç ettiği belirtilmektedir.¹⁸ Dağlık Karabağ genelinde yaşanan gerilim iki toplum arasındaki şiddet olaylarını tırmandırmıştır. Bu durumu kontrol altına alabilmek için SSCB, 1989 yılının başında Dağlık Karabağ üzerinde özel bir yönetim tesis etmiştir. Bu özel yönetim 1921 yılından beri devam eden Azerbaycan hâkimiyetinin kesintiye uğraması demek olsa da geçici süre ile uygulanan bu model aynı yılın son aylarına doğru kaldırılmıştır.¹⁹ Bu özel yönetim kararının yalnızca Azerbaycan Türkleri açısından değil aynı zamanda Ermeniler açısından da rahatsızlık oluşturduğu bilinmektedir.²⁰

Öte yandan, ilerleyen dönemde her iki tarafta da geniş çaplı gösteriler düzenlenmeye başlanmıştır. Ermenistan bu süreçte Dağlık Karabağ için tekrar SSCB yönetimine başvurmuş olsa da statünün değiştirilmeyeceğine dair bir yanıt almıştır.²¹ Bu dönemde SSCB, Azerbaycan'daki gösterileri bastırmak amacıyla Bakü ve civarında olağanüstü hal ilan etmiş ve bölgeye askeri unsurlarını sevk etmiştir. Bu gelişmeler o güne kadar etkisini arttıran bağımsızlık fikirlerinin toplum nezdinde daha fazla kabul görmesine neden olmuştur. Gerçekten de 30 Ağustos 1991'de Azerbaycan Bağımsızlık Bildirisi'ni yayınlamıştır. Bu süreçte diğer Sovyet Cumhuriyetlerinin de bağımsızlık bildirisi yayınladıkları görülmektedir. Tüm bu gelişmeler SSCB'nin sonunu getirmiştir.²² Bu durum Dağlık Karabağ'da durumu daha da kötüleştirmiştir. Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın bağımsızlık ilanlarıyla beraber Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalar, Sovyet Cumhuriyetleri arasında yaşanan çatışmalar olmaktan çıkarak iki bağımsız devlet arasında yaşanan çatışmalar haline gelmiştir.²³

Bu çalkantılı dönemde taraflar arasında çatışmalar artmaya başlayınca Rusya ve Kazakistan devlet başkanlarının girişimleri ile bir ateşkes süreci işletilmeye çalışılmıştır. İki devlet başkanı önce Bakü'ye akabinde Dağlık Karabağ'ın Hankendi şehrine ve son olarak da Erivan'a gitmişlerdir. Bu ziyaretlerle Azerbaycan ile Ermenistan arasında barışın tesis edilmesi amaçlanmıştır. Bu çabaların sonucunda 23 Eylül 1991 tarihinde Rusya'nın Jeleznovodsk şehrinde Azerbaycan ve Ermenistan ateşkesin sağlanması için andlaşmaya varmıştır.²⁴ Bu andlaşma çatışma süreci

¹⁸ Shamkal Abilov ve İsmayıl Isayev, 'The Consequences of the Nogorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan' (2016) 45 Polish Political Science Yearbook 291, 293-294.

¹⁹ Tim Potier, *Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia: A Legal Appraisal* (Kluwer Law International 2001) 7.

²⁰ Abdullahzade (n 9) 75.

²¹ De Wall (n 12) 24-25.

²² Abdullahzade (n 9) 77.

²³ Ali Askerov, 'The Nagorno Karabakh Conflict: The Beginning of the Soviet End' iç Ali Askerov, Stefan Brooks ve Lasha Tchantouridze (edr), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis* (Lexington Books 2020) 59.

²⁴ Nazim Caferov ve Araz Aslanlı, 'Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya' (2016) (53) Ermeni Araştırmaları 239, 244; Jeleznovodsk şehrinde imzalanmış olan ateşkes andlaşması metni için bkz., <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Azerbaijan_ZheleznovodskDeclaration1991.pdf> Erişim Tarihi 19 Mayıs 2021.

içerisinde ilk ateşkes andlaşması olması nedeniyle önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Azerbaycan ve Ermenistan bu ateşkes andlaşmasının akabinde karşılıklı görüşmeler gerçekleştirmiş fakat çatışmalar tamamen durdurulamamıştır. Çatışmaların devam ettiği bu süreçte Azerbaycan, Ermenistan'ın yükümlülüklerini yerine getirmediğini ve ateşkesi devamlı olarak ihlal ettiğini ortaya koymak için ateşkesin imzalanmasında güçlü katkıları olan Rusya ve Kazakistan'dan gözlemcileri bölgeye getirmek istemiştir. Üst düzey yetkilileri ve aynı zamanda Azerbaycan hükümetinden Devlet Sekreteri, Başbakan Yardımcısı, İçişleri Bakanı ve Başsavcığı taşıyan helikopterin 20 Kasım 1991 tarihinde Dağlık Karabağ'da düşürülmesi ateşkes sürecine ve barış görüşmelerine ciddi bir darbe vurmuştur. Bu durum Azerbaycan'ın sürece yönelik tavrını da etkilemiştir. Şöyle ki buna tepki olarak hem demiryolu ulaşımı kapatılmış hem de Dağlık Karabağ'ın mevcut statükosu kaldırılarak bölge doğrudan Azerbaycan'a dâhil edilmiştir.²⁵

SSCB'nin dağılmaya başlamasıyla birlikte Dağlık Karabağ'da bağımsızlık referandumu yapılması gündeme gelmiştir. Azerbaycan Türklerinin boykot ettiği 10 Aralık 1991 tarihli referandum neticesinde tanınmayan sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti 6 Ocak 1992 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu yapı ilerleyen süreçte Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütlere de çeşitli müracaatlar gerçekleştirmiştir.²⁶

İlk ateşkes sürecinin akamete uğramasından sonra gelişen olaylar Dağlık Karabağ'da gerilimi tırmandırırken İran Dışişleri Bakanı'nın 1992 Şubat'ında bölgeyi ziyaret etmesiyle beraber yeniden bir anlaşma zemini aranmıştır fakat bu çabalar Ermenistan'ın 25-26 Şubat tarihlerinde Azerbaycan Türklerinin yaşadığı Hocalı kasabasını işgal ederek binlerce masumu katletmesi nedeniyle başarıya ulaşamamıştır.²⁷ Şöyle ki Ermeni güçleri 25-26 Şubat 1992 tarihinde uzun süredir abluka altında tuttıkları Azerbaycan'ın Hocalı kentine girmiş ve içlerinde 83'ü çocuk, 103'ü kadın, 70'i ise yaşlı olmak üzere 613 Azerbaycan Türk'ünü katletmiştir. Bunun yanı sıra onlarca insanın yakılarak öldürüldüğü, birçok ailenin tamamen yok edildiği, geriye kalanların çoğunun ağır fiziksel yaralanmalara maruz kaldığı, 155 kişinin kaybedildiği ve 1275 kişinin esir olarak alındığı tespit edilmiştir. Bu katliam Ermeni güçlerinin eylemleri değerlendirildiğinde soykırım olarak adlandırılabilir. Burada Azerbaycan Türklerine karşı yok etme kastıyla hareket edildiği ve bunun kısmen gerçekleştirildiği görülmektedir ve ayrıca hem bu katliamdan önceki eylemler hem de devamında yaşanan diğer katliamlar bu niyeti açıkça ortaya koymaktadır.²⁸ Ermeni güçlerinin yok etme kastıyla hareket ederek Soykırım Suçunun Önlenmesine

²⁵ Caferov ve Aslanlı (n 24) 244-245.

²⁶ Potier, *Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia: A Legal Appraisal* (n 19) 8; Krüger (n 2) 21-22.

²⁷ Araz Aslanlı, 'Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi' (2020) (300) SETA Perspektif 1, 2. <<https://setav.org/assets/uploads/2020/11/P300.pdf>> Erişim Tarihi 10 Mayıs 2021.

²⁸ Amir Aliyev, *Azerbaycan Uluslararası Suçların Hedefinde: Hukuki İnceleme*, (Nurlar NPM 2018) 74-83.

ve Cezalandırmasına Dair Sözleşme’de yer alan fiillerden grup üyelerinin öldürülmesi, ciddi bedensel ve zihinsel zarar verilmesi ve grubun fiziki varlığını ortadan kaldırmak için kasıtlı olarak yaşam şartlarını değiştirilmesi suçlarını işledikleri görülmektedir.²⁹ Ermeni güçlerinin Hocalı’da gerçekleştirdiği bu eylemler bugüne kadar uluslararası mahkemelerin önüne getirilmemiştir. Burada hem kişilerin cezalandırılması için uluslararası ceza mahkemelerinde yargılama yapılabilecek hem de soykırım suçunu önleyemediği gerekçesiyle Uluslararası Adalet Divanı (UAD) nezdinde Ermenistan’a karşı hukuki yollar tercih edilebilecektir. Bununla birlikte bu eylemlerin Ermenistan’ın sorumluluğunda gerçekleştiği ve eylemi gerçekleştiren askerler üzerinde Ermenistan’ın “etkin kontrol” sağladığı görülmektedir. Bu nedenle ortaya çıkan insan hakları ihlalleri açısından da Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) çerçevesinde Ermenistan’ın sorumluluğuna gidilebilecektir. Özellikle öldürülen ve kaybedilen insanlar göz önüne alındığında yaşam hakkı ihlalleri gündeme gelmektedir. Ermenistan’ın bugüne kadar sorumlu kişiler hakkında etkin soruşturma gerçekleştirmediği göz önüne alındığında katledilen insanların yasal mirasçılarının önce Ermenistan iç hukukunda ve burada etkin soruşturma sağlanamazsa Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) nezdinde öncelikle AİHS’in 2. maddesi ile korunan yaşam hakkı ihlallerinin soruşturma yükümünün ihlaline yönelik başvurular gerçekleştirilmesi mümkündür.³⁰

İran ilerleyen süreçte arabuluculuk girişimlerine devam etmiş ve birkaç ay sonra 7 Mayıs 1992 tarihinde Tahran’da devlet başkanları nezdinde bir toplantının gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Bu toplantı ile birlikte taraflar arasında ateşkesin sağlanması amacıyla sekiz maddelik bir andlaşmaya varılmıştır fakat bir gün sonra Şuşa, iki hafta içerisinde de Lâçin’in Ermenistan ordusu tarafından işgal edilmesi sürecin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Lâçin’in işgaliyle beraber Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bağlantının kurulduğu görülmektedir ve bu durum Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ’da gücünü zayıflatmıştır.³¹ Öte yandan, aynı yıl her iki devletin de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı’na (AGİT) üye olması meselenin bu teşkilat nezdinde de görüşülmesini beraberinde getirmiştir. İlerleyen süreçte AGİT’in ateşkes müzakerelerinde önemli bir role sahip olacağı görülecektir.³²

²⁹ Bahadır Bumin Özarıslan, ‘Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı’ (2014) 4(1) Hacettepe HFD, 187, 206-209; Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırmasına Dair Sözleşme’nin 2. maddesi itibarıyla ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu tamamen veya kısmen yok etmek amacıyla grup üyelerinin öldürülmesi, ciddi bedensel veya zihinsel zarar verilmesi, grubun fiziki varlığını kısmen veya tamamen değiştirmek için kasıtlı olarak yaşam şartlarının değiştirilmesi, doğumları engelleyici tedbirler alınması veya çocukları başka gruplara vermenin soykırım suçuna neden olacağı ifade edilmiştir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 260 A (III) sayılı kararı ile kabul edilen ve ilgili prosedürlerin yerine getirilmesinden sonra 12 Ocak 1951 tarihinden yürürlüğe giren Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırmasına Dair Sözleşme için bkz. UNTS 277; Soykırımın bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırma gibi eylemlerle gerçekleşiyor olması aynı zamanda onu suçların suçu gibi bir adlandırmaya taşıdığı görülmektedir, William A Schabas, *Genocide in International Law* (2. Bası, Cambridge University Press 2009) 10-11.

³⁰ Akif Emre Öktem, Hüseyin Ural Aküzüm ve Mehmet Cengiz Uzun, ‘Hocalı Soykırımı Hakkında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne Başvuru İmkânı Üzerine’ (2020) 15(193-194) Bahçeşehir Üniversitesi HFD 1081, 1109-1117.

³¹ Caferov ve Aslanlı (n 24) 245.

³² Patricia Carley, ‘Nagorno-Karabakh: Searching For a Solution’ (1998) A United States Institute of Peace Roundtable Report 2. <<https://www.usip.org/sites/default/files/PW25-Nagorno-Karabakh.PDF>> Erişim Tarihi 19 Mayıs 2021.

Şöyle ki 24 Mart 1992 tarihinde Helsinki Konferansı'nda AGİT çerçevesinde Dağlık Karabağ'daki sorunun çözümü için bir çalışma başlatılması ve dolayısıyla bu amaca yönelik olarak bir konferans teşekkül ettirilmesi planlanmıştır. Bu durum AGİT'in dahil olmasıyla beraber mesele üzerinde oluşan iyi havanın da bir yansımasıdır çünkü AGİT ile beraber barışçıl bir çözüme dair olan inanç güçlenmiştir.³³ Bununla birlikte, Dağlık Karabağ yönetiminin resmi bir şekilde Ermenistan tarafından sürece dâhil edilmeye çalışılması ilk teşebbüslerin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Haziran ve Temmuz aylarında Roma'da gerçekleşen bu görüşmeler AGİT'in Dağlık Karabağ sorununda aktif bir şekilde rol oynaması bakımından önemli kabul edilebilecektir.³⁴

Ağustos 1992'de Kazakistan'ın çabaları ve AGİT'in teşviikiyle beraber yeni bir ateşkes sürecinin başlatılmaya çalışıldığı görülmektedir. Dışişleri bakanları nezdinde yapılan toplantıda 27 Ağustos'ta Alma Ata Bildirisi oluşturulmuş ve akabinde taraflar uygulamayı sağlamak amacıyla 3 Eylül tarihinde ortak protokolde anlaşmışlardır fakat ilerleyen günlerde Ermenistan bu andlaşmadan çekilmiştir. Ermenistan ikna edilemeyince bu süreçten de sonuç alınamamıştır.³⁵ Taraflar ilerleyen günlerde Rusya'nın girişimleri neticesinde savunma bakanları düzeyinde görüşmeler gerçekleştirmişler ve ateşkesin sağlanması amacıyla andlaşma imzalamışlardır fakat hem karşılıklı ihlal suçlamaları hem de Dağlık Karabağ yönetiminin görüşmelerdeki konumu nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlıklar bu sürecin devamının gelmesine engel olmuştur.³⁶

Yukarıda belirtilen ateşkes çabalarının başarısız olmasıyla beraber süreç bölge devletlerinin arabuluculuk girişimlerinden ziyade AGİT bünyesinde sürdürülmeye başlanmıştır. Bu sorunu ele almak için AGİT bünyesinde çalışma planları oluşturulmuştur. Nihai bir barış konferansı tertip edilerek sorunun çözülmesi amaçlanmış ve bu niyetle Minsk Grubu teşekkül ettirilmiştir.³⁷ İlk başlarda organizasyonun öne çıkan ülkeleri Rusya ile beraber İsveç ve Finlandiya olmuştur fakat bu iki devletin hem bölgeden coğrafi olarak uzak olmaları hem de buraya yönelik ilgilerinin az olması ateşkes ve barış sürecinin istenildiği gibi verimli geçmesine mâni olmuştur. Ayrıca Rusya'nın da mevcut rolünü hakkıyla yerine getiremediği görülmüştür.³⁸ 1993 yılının ilk aylarında Minsk Süreci'nin gözetiminde taraflar Roma'da öncelikle ateşkesin sağlanması ve akabinde ise daha evvel kararlaştırılmış Minsk Konferansı'nın toplanması için görüşmelere başlamıştır ancak Ermeni

³³ Shamkhal Abilov, 'OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, the View from Azerbaijan' (2018) 20(1) Insight Turkey, 143, 145-146.

³⁴ Caferov ve Aslanlı (n 24) 245.

³⁵ Aslanlı, 'Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi' (n 27) 2.

³⁶ Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri* (Berikan 2015) 67.

³⁷ Heikki Vilen, 'Planning a Peace-Keeping Mission for the Nagorno Karabakh Conflict' (1996) 27(1) Security Dialogue 91, 91.

³⁸ Cornell, *Azerbaijan Since Independence* (n 11) 137-138.

birliklerinin Azerbaycan'a ait önemli şehirlerden biri olan Kelbecer'i işgal etmeye yönelik girişimleri nedeniyle çalışmalar başarılı bir şekilde sonuçlandırılmamıştır. Bu görüşmeler esnasında tarafların en azından gözlemcilerin bölgeye gelmesi hususunda anlaştıkları görülmektedir. Bununla birlikte, Ermenistan'ın Nisan ayının ilk günlerinde Kelbecer'i işgal etmesi ile birlikte süreç BM Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) taşınmıştır.³⁹ 30 Nisan 1993 tarihli ve 822 sayılı BMGK Kararı'nda Kelbecer'in işgal edilmesine dikkat çekilerek bu ve diğer işgallerin derhal sonlandırılması gerektiği belirtilmiştir. Tarafların birbirlerinin toprak bütünlüğüne ve egemenliklerine saygı göstermesi hususu vurgulanmıştır. Bununla birlikte ateşkesin derhal sağlanması ve Minsk Grubu bünyesinde başlatılan barış sürecinin devam ettirilmesi gerektiği ve dolayısıyla tarafların buna yönelik müzakereleri sürdürmeleri talep edilmiştir.⁴⁰ Kararda BMGK her ne kadar işgalci güçler olarak Ermeni güçlerini gösteriyor olsa da doğrudan Ermenistan'a bir sorumluluk yüklememiştir. Bununla birlikte burada gerçekleştirilen işgalin Ermenistan tarafından gerçekleştirildiği hukuken sabittir. İlgili kararda durum tespiti yapılmış fakat ileriye yönelik atılması muhtemel adımlar kararlaştırılmamıştır. Bu belirsizlik Ermenistan'ın ateşkese yönelmesinden ziyade işgal girişimlerini daha da artırmasını beraberinde getirmiştir. İleride görüleceği üzere Ermenistan, Dağlık Karabağ haricindeki Azerbaycan topraklarında da işgalini genişletmeye başlamıştır.⁴¹

Bu olayların akabinde Rusya'nın öncülüğünde AGİT bünyesinde taraflar arasında görüşmelerin tekrar başlaması sağlanmış fakat ileri sürülen teklifleri Ermenistan tarafı kabul etmemiştir. Ermenistan bu teklifleri reddederken Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin kararlaştırılmak istenen şartlara rıza göstermediğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte, ilerleyen günlerde tarafları tekrar masaya çekecek girişimlere şahit olunmuştur. Bu girişimlerde ateşkesin sağlanması hedeflenirken aynı zamanda BMGK kararına uygun olarak da başta Kelbecer olmak üzere işgal edilen topraklardan Ermeni birliklerinin çekilmesi gündeme getirilmiştir. Ermenistan bu önerileri bazen kabul etmemiş, bazen de Kelbecer şehri ve benzer yerlerde kendi kontrolünün olmadığını ileri sürerek meseleyi sürüncemede bırakmak istemiştir. Minsk Grubu yetkililerin de bu süreçte ateşkes ortamını temin edebilmek amacıyla bölgeye ziyaret başta olmak üzere çeşitli girişimlerde buldukları görülmektedir.⁴²

Yeniden başlatılmış olan bu çabalar Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan Ağdam şehrini işgal etmesiyle bir kez daha akamete uğramıştır. Bu işgalin üzerine 29 Temmuz 1993 tarihli ve 853 sayılı BMGK Kararı alınmış ve BMGK meseleye tekrar

³⁹ Caferov ve Aslanlı (n 24) 246-247.

⁴⁰ BM Güvenlik Konseyi Kararı 822 (1993); Dağlık Karabağ Bölgesinin sınırları içerisinde yer almayan Kelbecer'in işgal edilmesi uluslararası toplumun Ermenistan'a baskı yapmasını beraberinde getirmiştir, Cavid Abdullazade, 'Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu' (2021) 69(4) AÜHFD 1541, 1549.

⁴¹ Mesut Hakkı Caşın ve Sina Kısacık, *Kafkasya'da Azerbaycan – Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma – Barış Sarkacı* (Seçkin 2017) 70.

⁴² Caferov ve Aslanlı (n 24) 247-248.

müdahil olmuştur. BMGK bu kararında bir önceki kararında işaret etmiş olduğu hususlara tekrar dikkat çekmiş ve bunun yanı sıra Ağdam'ı işgal eden güçlerin de derhal çekilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴³ Bu kararda da bir önceki kararda olduğu gibi Ermenistan'ın işgalci bir güç olarak doğrudan nitelendirilmediği görülmektedir, ayrıca yaptırım mekanizmalarına da işaret edilmemesi kararın bir sonuç doğurmaktan uzak olmasını beraberinde getirmiştir.

Aynı yıl içerisinde Ermenistan işgal ettiği toprakları genişletmeye devam ederken 1993 tarihli 874⁴⁴ ve 884⁴⁵ sayılı BMGK Kararları alınmıştır. Bu kararlar önceki iki kararla benzer olup ateşkesin sağlanması, işgal edilen topraklardan çekilme ve barış sürecinin müzakereler yoluyla ilerletilmesi hususlarını içermektedir. Bu kararlarda hem doğrudan muhatabın işaret edilmemesi hem de bunlara uyulmaması durumunda gerekli yaptırım mekanizmalarının ortaya konulmaması nedeniyle cephe hattında ateşkesin sağlanamadığı görülmektedir.

1994 yılının ilk ayları çatışma ortamı içerisinde geçerken Ermenistan saldırılarını artırmış ve Azerbaycan topraklarının %20'sini kontrol eder hale gelmiştir.⁴⁶ Mayıs ayı itibariyle ise ateşkes görüşmeleri netice vermeye başlamıştır. Bu minvalde 5 Mayıs 1994 tarihinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Parlamentolararası Konseyi ile Kırgızistan ve Rusya'nın girişimleriyle Azerbaycan ve Ermenistan arasında Bişkek Protokolü üzerinde uzlaşmış ve 8-9 Mayıs gecesinden itibaren başlayacak bir ateşkes hususunda taraflar anlaşmıştır. Aynı zamanda bu protokol ile birlikte taraflar karşılıklı bir şekilde ateşkesi sağlayarak Minsk Grubu ve BMGK kararlarına uygun bir şekilde davranacakları üzerine de mutabık kalmışlardır.⁴⁷ Bu protokol imzalanırken Dağlık Karabağ Ermeni temsilcisinin taraf olarak eklenmesi gündeme gelmiş ve Azerbaycanlı yetkili buna tepki göstererek metni imzalamaktan imtina etmiştir fakat daha sonra Rusya'nın girişimleriyle protokolün Azerbaycan ile Ermenistan arasında olacağı ve Dağlık Karabağ'ın temsilcilerinin sadece ilgili taraf olarak bulunacağı kararlaştırılarak metin imzalanmıştır.⁴⁸ İki ülke arasındaki çatışmalar Dağlık Karabağ'ın statüsü meselesi ile ilgiliyken ateşkes metninde statü belirlenmemiştir. Bununla birlikte şunu da ifade etmeliyiz ki bu belirsizliğe rağmen o bölgede Ermenistan tarafından *de facto* bir şekilde özerk bir devlet yapılanması kurulmaya çalışılmıştır.⁴⁹

⁴³ BM Güvenlik Konseyi Kararı 853 (1993).

⁴⁴ BM Güvenlik Konseyi Kararı 874 (1993).

⁴⁵ BM Güvenlik Konseyi Kararı 884 (1993).

⁴⁶ Alec Rasizade, 'Azerbaijan's Prospects In Nagorno-Karabakh' (2011) 15(2) World Affairs: The Journal of International Issues 140, 151.

⁴⁷ Bişkek Protokolü (1994), <<https://www.peaceagreements.org/viewmasterdocument/310>> Erişim Tarihi 19 Mayıs 2021.

⁴⁸ Caferov ve Aslanlı (n 24) 250; Bununla birlikte bu sayede Dağlık Karabağ'ın ilk defa üçüncü bir taraf olarak tanınmış olduğunu iddia edenler de mevcuttur, Rasizade (n 46) 151.

⁴⁹ Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin *de facto* bir şekilde bile olsa devlet kabul edilemeyeceği hakkında bkz., Abdullahzade (n 9) 237-238.

Bişkek Protokolü ile başlayan ateşkes rejimi İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'na kadar resmi olarak yürürlükte kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında kâğıt üzerinde başarılı bir ateşkes olarak görülebilecektir fakat bilindiği üzere çatışmalar durmamış ve taraflar birçok kez karşı karşıya gelmiştir. Ayrıca bu süreçte Ermenistan işgal altında tutmuş olduğu Azerbaycan topraklarındaki kültürel varlıkları sistemli bir şekilde yağmalamış ve yok etmeye çalışmıştır. Bu sayede Azerbaycan kimliğine ait olan tüm unsurlar temizlenmeye çalışılmıştır ve hatta dini eserlerin aslından uzak bir şekilde ve bazı yerlerde hayvan ağırları olarak da kullanıldığı görülmektedir.⁵⁰ Yine bu ateşkes rejimiyle beraber Ermenistan uzun yıllardan beri doğal çevreyi etkileyecek faaliyetler içerisinde olmaya devam etmiştir. İşgal altında tutmuş olduğu Terter Nehri üzerindeki barajı Azerbaycan'a karşı kullanmakta ve ülkenin tarımına zarar vermeye çalışmaktadır. Ayrıca yıllardır düzenli bir şekilde Fuzuli, Cebrail, Terter ve Hocavend arazilerinde yangınlar çıkararak buradaki doğal çevreyi ve canlı tabiatı yok etmeye çalışmıştır. Buna ilave olarak Metsamor Nükleer Santrali'nin atıklarını hem civardaki nehirlerle hem de işgal altında tutmuş olduğu topraklarda oluşturmuş olduğu alanlara dökerek sistematik bir şekilde yükümlülüklerini ihlal etmiştir.⁵¹

Rusya bu süreçte eskiden SSCB döneminde olduğu gibi Dağlık Karabağ'da askeri varlık göstererek sorunu kontrol altında tutmayı arzulamış ve buna uygun olarak çalışmalar yapmıştır.⁵² Ancak bu süreçte Azerbaycan, Dağlık Karabağ'da tek başına konuşlanacak bir Rus barış gücü teklifine çok sıcak bakmamıştır. Bunun yerine müzakerelerin devam ettiği AGİT bünyesinde kurulacak bir barış gücünün tercih edileceği ifade edilmiştir. Bu istek Rusya'nın bölgede güçlü bir şekilde askeri varlık göstermesini istemeyen Batılı devletlerin görüşlerini de yansıtmaktadır. Tüm bu gelişmeler aynı zamanda Rusya'nın Dağlık Karabağ sorunu üzerinde tek başına barış girişimleri tertip etmesine de mâni olmuştur.⁵³ Bu tek taraflı girişimlerden ziyade AGİT bünyesinde birçok devletin katılmış olduğu geniş kapsamlı müzakere süreçleri oluşturulmaya başlanmış ve devlet başkanları düzeyinde olanlar da dâhil olmak üzere taraflar arasından çok sayıda başarılı toplantı gerçekleştirilmiştir.⁵⁴

AGİT ile Rusya arasında bölgede barış müzakerelerini yürütme hususunda ortaya çıkan tartışmalar 5-6 Aralık 1994 tarihinde Budapeşte'de yapılması planlanan zirveden önce iyice belirgin bir hal almıştır. İki tarafın da diğerini arka plana itmeye çalıştığı bu süreçte taraflar sonunda orta bir formülde anlaşmışlardır. Buna göre Rusya'ya Minsk Grubu'nda bir eş başkanlık koltuğu ihdas edilmiş ve aynı zamanda barış gücü planı

⁵⁰ Fact-Finding Mission Interim Report of the Ombudsman concerning Religious Monuments in Ganja (2020) <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Ombudsman_of_Azerbaijan_Interim_Report_on_Ganja_historical_religious_monuments.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁵¹ Aliyev (n 28) 98-103.

⁵² Vilen (n 37) 91-92.

⁵³ Caferov ve Aslanlı (n 24) 252.

⁵⁴ Askerov (n 23) 62.

üzerinde uzlaşmaya varılmıştır.⁵⁵ Burada kararlaştırılan plana göre Dağlık Karabağ'a barış gücü askerlerinin yerleştirilmeleri bazı şartlara bağlanmıştır. Şöyle ki öncelikle taraflar arasında ateşkes ortamını tesis edecek siyasi bir anlaşmanın yapılması ve bunun yanı sıra tarafların barış gücünün varlığına rıza göstermeleri ön koşul olarak ortaya konulmuştur. Ortaya konulan şartların gerçekleştirilmesinden sonra planın detayları üzerinde çalışma yapılmak istendiği görülmektedir.⁵⁶ Bahsedilen şartların süreç içerisinde sağlanamamış olmasından dolayı Minsk Grubu bünyesinde barış gücü askerleri Dağlık Karabağ'a yerleştirilememiştir.

Taraflar arasındaki ateşkes rejimi ilerleyen süreçte korunmaya çalışılırken Minsk Grubu bünyesinde de çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler özellikle bölgenin statüsünü ilgilendiren teklifler çerçevesinde gerçekleşmiştir. 1997 yılında ortaya konulan üç teklif de bunlar arasındadır.⁵⁷ Bu teklifler “paket çözüm”, “kademeli çözüm” ve “ortak devlet modeli” isimleriyle bilinmektedir.⁵⁸

İlk olarak paket çözüm önerisi 18 Temmuz 1997 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan'a sunulmuştur. Bu öneriyle birlikte hem çatışmaların durdurulması ve siyasi ilişkilerin yeniden kurulması amaçlanırken aynı zamanda Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün belirlenmesi hedeflenmiştir. Bu teklifin statü ile ilgili hükümlerine göre tarafların öncelikle birbirlerinin toprak bütünlüklerini tanımaları gerektiği belirtilmektedir. Bunun yanı sıra Dağlık Karabağ'ın idari sınırlarının önceki Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırları ile uyumlu olacak bir şekilde oluşturulacağı ifade edilmektedir. Bu şekilde ortaya çıkacak olan Dağlık Karabağ idaresinin Azerbaycan sınırları içerisinde bir devlet yapılanması olacağı anlaşılmaktadır. Bu yapı kendi bayrağına, armasına ve ulusal marşına sahip olacaktır. Bununla birlikte Dağlık Karabağ halkı tarafından gerçekleştirilecek olan referandum ile birlikte bu yapı ayrı bir anayasaya da sahip olacaktır. Belirtmemiz gerekir ki hem bu anayasa hem de bu yapının çıkaracağı diğer kanunların Dağlık Karabağ topraklarında esas olarak uygulama imkânı bulacağı fakat bunlara aykırı olmamak kaydı ile Azerbaycan kanunlarının da bu bölge içerisinde uygulanacağı çözüm önerisinde belirtilmiştir. Ayrıca Dağlık Karabağ yönetiminin kendi yasama, yürütme ve yargı mercilerine sahip olabileceği düzenlenmiş olmakla birlikte Dağlık Karabağ halkının Azerbaycan Parlamentosu'na temsilci yollayabileceği ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oy kullanabilecekleri de ifade edilmiştir. Bunların yanı sıra Dağlık Karabağ yönetiminin yabancı unsurlarla ekonomik, bilimsel, kültürel, sportif ve

⁵⁵ De Waal (n 12) 266.

⁵⁶ Vilen (n 37) 93.

⁵⁷ Abilov (n 33) 146.

⁵⁸ Çaşın ve Kısacık (n 41) 91-93; Bu teklifler sırasıyla 'Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne Kavuşturulmasına İlişkin Çokboyutlu Sözleşme', 'Dağlık Karabağ Silahlı Çatışmasının Durdurulmasına İlişkin Sözleşme' ve 'Dağlık Karabağ Silahlı Çatışmasının Çokyönlü Çözümünün İlkelerine İlişkin' Sözleşme olarak adlandırılmaktadır. Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri* (n 36) 100-101; Ayrıca 'Toptan Çözüm', 'Aşamalı Çözüm' ve 'Ortak Devlet Önerisi' de kullanılmaktadır. Mehmet Fatih Öztarsu, 'Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü' iç Nezir Akyeşilmen (ed.), *Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi* (ODTÜ Yayıncılık 2012) 148.

insani yardım hususlarında doğrudan bir şekilde ilişki içerisine girebileceği ve hatta bölge içerisindeki siyasi yapıların başka ülkelerdeki siyasi yapılarla temas halinde olabilecekleri de öneri metninde yer almaktadır. Yine ayrıca Dağlık Karabağ'da yaşayan halkın Azerbaycan pasaportuna sahip olacağı ve bu pasaportlarda Dağlık Karabağ aidiyetinin de gösterileceği ifade edilirken bu insanların Ermenistan hukukuna göre yabancı kabul edilmeyeceği ve istedikleri zaman oraya göç edebilecekleri belirtilmiştir.⁵⁹

Bu öneri ile birlikte Ermenistan ordusunun Dağlık Karabağ topraklarından çıkması öngörülmektedir fakat bunun yerine Azerbaycan ordusu ikame edilmeyecek AGİT bünyesinde bir güvenlik gücü oluşturulacaktır.⁶⁰ Bu açıdan bakıldığında Dağlık Karabağ bölgesinde Azerbaycan'ın yalnızca isminin kalacağı ve bölge yönetiminin çok güçlü bir özerklik elde edeceği görülmektedir. Gerçekten de bölge unsurlarının diğer ülkelerle, özellikle de Ermenistan ile birçok konuda doğrudan münasebetlere girebilmesi ve Azerbaycan'ın bu ve benzer durumlarda kontrolünün az olması ortaya konulan önerinin kapsamını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bununla birlikte Ermenistan bu paket çözüm önerisini kabul etmemiştir. Bu kararın alınmasında Dağlık Karabağ idarecilerinin etkisi bulunmaktadır. Ermenistan tarafı her ne kadar paket çözüm önerisi yerine kademeli çözüm teklifine yönelse de daha sonra ondan da vazgeçecek ve tekrar paket çözüm teklifine olan ilgisini belli edecektir. Bu durum siyasetçiler tarafından önerinin zaman kazanma hususiyetine vurgu yapılarak değerlendirilmiştir.⁶¹

Paket çözüm önerisinin reddedilmesinin akabinde 19 Eylül 1997 tarihinde bu sefer de kademeli çözüm önerisi taraflara sunulmuştur. Bu öneri iki aşamadan oluşmaktaydı. İlk aşamaya göre, Ermeni güçlerinin Laçin haricindeki tüm topraklardan Dağlık Karabağ bölgesinin 1988 yılındaki sınırlarına çekilmesi öngörülmüş ve bunun yanı sıra taraflar arasında iletişim, ulaşım ve altyapı ağlarının açılması gündeme getirilmiştir. Dağlık Karabağ'ın statüsünün ele alındığı ikinci aşamada ise aynı zamanda Laçin ve Şuşa'nın Azerbaycan'a iadesi de müzakere edilecektir. Bu teklif ilk başta her iki tarafça da kabul görmüş ve üzerinde çalışılması gereken bir öneri olarak addedilmiştir fakat zamanla Ermenistan ile Dağlık Karabağ'daki ülke içi dengeler ve güç mücadeleleri bu teklif üzerindeki tutumu da etkilemiştir.⁶² Bu öneriye göre, ilk olarak askeri çekilme gerçekleşecek, çekilen Ermeni güçlerinin yerine barış gücü kuvvetleri yerleştirilecek ve daha sonrasında Dağlık Karabağ'ın statüsü üzerine görüşmeler gerçekleştirilecektir. Bu plan Azerbaycan'ın genel tavrına yakın olmasına rağmen Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ın istekleriyle uyuşmamıştır. İlerleyen aylarda Ermenistan'da devlet başkanı değişikliği yaşanırken plan da reddedilmiştir.⁶³

⁵⁹ Paket Çözüm Önerisi <<https://www.ca-c.org/dataeng/books/book-1/12.appendix-17.shtml>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁶⁰ Caşın ve Kısacık (n 41) 91.

⁶¹ Abilov (n 33) 147-148.

⁶² Abilov (n 33) 148-149.

⁶³ Caşın ve Kısacık (n 41) 91.

İkinci öneri etrafında da uzlaşılabilmesi nedeniyle 7 Kasım 1998 tarihinde ortak devlet modeli üzerinde taraflar müzakerelere başlamıştır. Bu teklif ile Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan sınırları dâhilinde bir cumhuriyet olarak idare edilmesi öngörülmektedir. İlk teklifte ortaya konan hususlara ilaveten bu teklifte gerekli şartların oluşması halinde Dağlık Karabağ'ın kendi ile alakalı görüşmelerde Azerbaycan dış politikasının icrasına katılmasını da kararlaştırılmaktadır. Bu teklifte daha ilginç olan şey ise bir Ortak Komite kurulmasıdır. Teklifin adlandırılmasına da etki eden bu husus iki yapının da devlet başkanları, başbakanları ve parlamento başkanlarından teşekkül edecek bir Komite'nin kurulmasını gerektiriyordu. Diğer iki teklifin aksine Ermenistan ve Dağlık Karabağ yönetimi bu teklifin barış müzakerelerine temel teşkil etmesini isterken Azerbaycan bunu reddetmiştir. Azerbaycan bu şartların kendi toprak bütünlüğü ile uyumlu olmadığını ve mevcutta var olan *de facto* durumu hukukileştirmeye hizmet edeceğini ifade etmiştir.⁶⁴ Dolayısıyla, taraflar bu teklifte de mutabık olamamışlardır.

Bu önerilerden sonra taraflar çeşitli platformlarda yine Dağlık Karabağ'ın statüsü ile ilgili toplantılar yapmaya devam etmişlerdir. Özellikle 1999 yılına gelindiğinde çözüme yönelik beklentiler artmıştır. Öyle ki AGİT'in İstanbul Zirvesi'nde nihai bir sonucun elde edileceği bile gündeme getirilmiştir. İki ülkenin devlet başkanları bu süreçte 11 Ekim tarihinde Sederek kentinde içeriği kamuoyu ile paylaşılmayan bir görüşme gerçekleştirmişler fakat bu görüşmenin neticeleri alınmadan hem Ermenistan Parlamentosu'nun basılarak içlerinde Başbakan'ın da olduğu önemli devlet adamlarının teröristlerce öldürülmesi hem de Azerbaycan'da Dışişleri Bakanı'nın da dahil olduğu üst düzey yetkililerin bu görüşmeden çıkacak muhtemel bir anlaşmaya tepki olarak istifa etmesi sürecin akamete uğramasına neden olmuştur.⁶⁵ Toprak değişimi olarak adlandırılan bu yöntemin detayları bilinmese de Laçın Koridoru'nun Ermenistan'a verilerek Dağlık Karabağ ile doğrudan temasın sağlanacağı ve buranın Azerbaycan egemenliğinden çıkarılacağı fakat buna karşılık olarak da Zengezur'da Megri üzerinden Azerbaycan'a devredilecek topraklarla beraber Azerbaycan ile Nahçıvan'ın bağlantısının kurulacağı iddia edilmektedir. Bu durumda anlaşılacağı üzere, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılması düşünülmüştür.⁶⁶ Ancak taraflar bir AGİT zirvesi için İstanbul'a geldiklerinde bu planın uygulanmasına yönelik bir andlaşma imzalayamamışlar fakat bununla beraber ilerleyen dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) sürece daha fazla katkı vermesiyle beraber taraflar arasında çeşitli görüşmeler gerçekleştirilmiştir.⁶⁷ Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi de çeşitli defalar bu meseleyi ele almış ve 25 Ocak 2005'te Karabağ bölgesindeki ihtilaf üzerine aldığı kararda Azerbaycan topraklarının

⁶⁴ Abilov (n 33) 149-150; Bu teklifin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne kast eden bir teklif olduğu hakkında bkz, Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri* (n 36) 102.

⁶⁵ Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri* (n 36) 105-107.

⁶⁶ Cornell, *Azerbaijan Since Independence* (n 11) 145.

⁶⁷ Abilov (n 33) 151-152.

önemli bir kısmının hala Ermeni kuvvetleri tarafından işgal altında tutulduğunu belirtmiştir.⁶⁸

Bu sürecin başarısız olması nedeniyle Minsk Grubu yeni bir yol haritası ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Prag Süreci olarak adlandırılan bu devrede tarafların belli bir gündeme bağlı olmadan karşılıklı müzakere etmeleri amaçlamıştır. Dağlık Karabağ'ın statüsünün nihai olarak çözülmesinin amaçlandığı bu görüşmelerde Ermenistan'ın işgal altında tutmuş olduğu diğer beş bölgeyi bir pazarlık unsuru olarak kullanmaya çalışmasının da etkisiyle ilerleme kaydedilememiş ve bu süreç de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶⁹ Bu girişimlerin de başarısız olmasının akabinde Minsk Grubu bünyesinde Madrid Prensipleri olarak adlandırılan yeni bir süreç başlatılmıştır. 2007 yılında Madrid'de dışişleri bakanları seviyesinde gerçekleştirilen toplantıda ortaya konan ilkeler Prag Sürecinin iyileştirilmiş halini yansıtmaktadır. Bu belgenin bazı temel prensipleri ortaya koyduğu görülmektedir.⁷⁰ Bu belgede Ermeni güçlerinin Dağlık Karabağ'ın bitişiğindeki Azerbaycan topraklarından çekilmesi öngörülürken, bölgede barış gücünün de görev alması gündeme getirilmiş ve ayrıca Dağlık Karabağ'ın statüsünü kararlaştırabilmek için bölge halkının referandum yapması gerektiği belirtilmiştir. Birçok konuyu çerçeve içerisinde sunan Madrid Prensipleri taraflar nezdinde karşılık bulmuştur fakat Dağlık Karabağ'ın statüsü hususunda anlaşma sağlanamamıştır. Azerbaycan bu toprakların kendi ülkesinden ayrılmasına müsaade etmeyeceğini fakat bunun yerine geniş kapsamlı bir özerklik hakkı tanıyacağını ifade ederken, Ermenistan ise Dağlık Karabağ'ın self-determinasyon hakkı olduğu hususunda tavrını ortaya koymuştur.⁷¹ Bu nedenle görüşmeler sonuçlanamamış ve Minsk Grubu 2009 yılında Madrid Prensipleri'nin güncellenmiş bir halini taraflara iletme yoluna gitmiştir.⁷² 2009 yılında tarafların önüne getirilen güncellenmiş Madrid Prensipleri esasında bir önceki ile çok benzerdir fakat bazı açılardan farklılıklar içerdiği görülmektedir. Burada Dağlık Karabağ'ın statüsüne dair bir değişikliğe gidildiği anlaşılmaktadır. Şöyle ki ilk etapta Dağlık Karabağ'ın güvenliği ve kendi kendine idaresini de içeren geçici bir statü tanımlanmakta ve akabinde nihai statünün tarafları yasal olarak bağlayacak bir irade açıklaması ile gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Bir önceki teklifin aksine bu yeni teklifte referandumdan açıkça bahsedilmemiştir. Bunun yanı sıra Ermeni güçlerin Dağlık Karabağ'ın etrafındaki işgal edilmiş topraklardan

⁶⁸ Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi ayrıca '... bir üye devletin - yani Ermenistan'ın - yabancı toprakları işgal etmesi, o devletin Avrupa Konseyi üyesi olarak yükümlülüklerinin ciddi bir ihlali teşkil ediyor...' demek suretiyle bu durumu ifade etmiştir, PACE, No. 1416 (2005)

⁶⁹ Abilov (n 33) 152-153.

⁷⁰ Çaşın ve Kısacık (n 41) 81.

⁷¹ Dağlık Karabağ'da self determinasyon hakkının kullanılma durumu için ayrıca bkz, Deniz Akçay, 'The Relativity of Self-Determination Conceptions Regarding the Nagorno-Karabakh Conflict' (2020) (41) *Review of Armenian Studies*, 77; Mehmet Merdan Hekimoğlu, 'Self-Determinasyon Bağlamında Dağlık Karabağ Sorunu' (2015) 11(41) *Uluslararası Hukuk ve Politika* 103; Arman Sarvarian, 'The Artsakh Question: An Analysis Of Territorial Dispute Resolution in International Law' (2008) 9 (1) *Melbourne Journal of International Law* 190; Tim Potier, 'Referendum to Determine Nagorno Karabakh's Final Status: A Critical Appraisal' (2012) 32(2) *Journal of Muslim Minority Affairs*, 269; Olexandr Merezhko, *The Problem of Nagorno-Karabakh and International Law* (Dmitry Burago Publishing House 2014)

⁷² Abilov (n 33) 154.

çekilmesi gerektiği ifade edilirken aynı zamanda Ermenistan ve Dağlık Karabağ'ı birbirine bağlayan bir koridorun da var olacağı hususları belirtilmiştir.⁷³ İlerleyen dönemde bu prensipler defalarca uluslararası kamuoyunun gündemine getirilse de bir çözüme ulaşılamamıştır. Madrid Prensipleri işgal altındaki toprakların Azerbaycan'a iadesini açıkça ortaya koymuş olduğu gibi aynı zamanda Dağlık Karabağ'ın statüsüne dair de yukarıda ifade ettiğimiz çözüm önerilerini ihtiva etmektedir.

Rusya bu görüşmelerin yanı sıra ayrıca farklı girişimlerde de bulunmaya devam etmiş ve bunun neticesinde taraflar 2008 yılında Moskova Bildirisi'ni (Mein Dırf) imzalamıştır. Bu bildiri Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesinin hemen akabinde ortaya çıkmıştır.⁷⁴ Bu açıdan bakıldığında Rusya'nın Dağlık Karabağ'da gerçekleştirilmesi planlanan barış görüşmelerinde yeniden tek başına söz sahibi olma niyetini ortaya koyduğu görülmektedir. Bu süreçte çeşitli ateşkes ihlalleri görülmüştür. İki devlet arasındaki gerilim Nisan 2016'nın ilk günlerinde yeniden şiddetlenmiş ve karşılıklı can kayıplarının yaşandığı dört günlük bir çatışma ortamına sebebiyet vermiştir. Bu çatışmalar neticesinde Azerbaycan'ın az miktarda da olsa topraklarının bir kısmını işgalden kurtardığı görülmektedir. Bununla birlikte, sürdürülebilir olmaktan uzak olan çatışmalar 5 Nisan günü askeri yetkililerin Moskova'da mutabık kaldığı ateşkes ile sona ermiştir.⁷⁵ 2016 yılında yaşanan bu çatışmalar 1994 yılından beri süre gelen ateşkes rejiminin varlığını ciddi anlamda tehdit etmiştir. Her an yeni bir savaşın çıkma ihtimali eskiye göre daha çok beklenebilir bir durum olmuştur.

II. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Ermenistan Tarafından Yapılan Uluslararası Hukuk İhlalleri

Azerbaycan ile Ermenistan arasında sık sık meydana gelen çatışmalar Ermenistan ordusunun 27 Eylül 2020 tarihi itibariyle Azerbaycan'a ait askeri ve sivil unsurlara saldırmasıyla şiddetli bir hal almıştır.⁷⁶ Bu saldırılar uygulanmakta olan ateşkes rejiminin hukukunu da etkilemiştir. Şöyle ki Azerbaycan'ın da karşılık vermesi ile görüleceği üzere daha önce de birçok kez ihlal edilen 1994 tarihli Bişkek Protokolü ile sürdürülen ateşkes hali fiilen ortadan kalkmıştır. Belirtmemiz gerekir ki Bişkek Protokolü ile getirilen ateşkes rejimi cephe hattında üçüncü bir devletin silahlı unsurlarına yer vermeyen ve bu şekliyle ihlalin varlığının tespitini genellikle taraflara bırakan bir düzen öngörmüştür. Aslında her ne kadar Bişkek Protokolü'nden sonra bölgeye barış gücü askerlerinin yerleştirilmesi gündeme gelmiş olsa da Azerbaycan'ın yalnızca Rusya askerlerinden oluşacak bir seçeneğe razı olmaması, AGİT'in ise asker

⁷³ Ibid 154-155.

⁷⁴ Caferov ve Aslanlı (n 24) 254.

⁷⁵ Laurence Broers, "The Nagorno Karabakh Conflict: Defaulting to War" (2016) Chatham House 12. <file:///C:/Users/user/Downloads/NK%20paper%2024082016%20WEB.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021

⁷⁶ Letter dated 29 September 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/252/16/PDF/N2025216.pdf?OpenElement > Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

yerleştirilmesinin öncesinde iki ülke arasında politik çözümün varlığını araması üçüncü taraf unsurlarının sahada konuşlanmasına engel olmuştur. Bu şartlar altında Azerbaycan ve Ermenistan geçmişteki ateşkes süreçlerini sınır hattındaki askeri varlıklarını artırmak için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, cephe hattında iletişimi korumak için bazı önlemlerin de alındığı göze çarpmaktadır.⁷⁷ Fakat bu durum daha fazla sürdürülememiş ve 27 Eylül 2020 tarihinde şiddetli çatışmalar başlamıştır. Bu çatışmalar nitelikleri itibariyle uluslararası silahlı çatışma olarak kabul edilmektedir ve bu süreçte Ermenistan'ın birçok kez uluslararası insancıl hukuku ve insan hakları hukukunu ihlal ettiği görülmektedir.⁷⁸

27 Eylül 2020 tarihinden itibaren başlayan çatışmalarda Azerbaycan hızlı bir şekilde işgal altındaki topraklarını geri almaya başlamıştır. İlerleyen günlerde bu çatışmalar İkinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak adlandırılmaya başlanmış ve savaşın ilk günlerinden itibaren cephede ciddi kayıplar veren ve gerileyen Ermenistan ordusu cephe hattının çok uzağında yer alan sivil yerleşim yerlerini açıkça hedef almaya başlamıştır.⁷⁹ 2 Ekim 2020 tarihine kadar geçen sürede Ermenistan ordusunun topçu saldırıları nedeniyle içlerinde çocukların, kadınların ve yaşlıların da yer aldığı 19 sivilin hayatını kaybettiği ve 55 sivilin de yaralandığı bildirilmektedir.⁸⁰ Sivil yerleşim yerlerine yönelik başlatılan bu saldırılar ilerleyen günlerde artarak devam etmiştir. 4– 6 Ekim tarihleri arasında Azerbaycan'ın en büyük ikinci şehri ve cephe hattının en az 100 km ilerisinde olan Gence'ye karşı başlatılan saldırılarda içlerinde çocukların, kadınların ve yaşlıların da yer aldığı 32 kişi yaralanmış, bir kişi hayatını kaybetmiştir. Bu saldırılarda Ermenistan ordusunun hiçbir ayırım gözetmeden konutları, dükkânları ve kamu binalarını hedef aldığı görülmektedir.⁸¹ 7 Ekim 2020 tarihinde ise Ermenistan ordusu bu kez Azerbaycan'ın enerji altyapısına karşı saldırılarda bulunmuştur fakat bu saldırılar başarısız olmuştur.⁸² Aynı günlerde Ağdam, Berde, Goranbay ve Terter şehirleri de

⁷⁷ Oksana Antonenko, 'Self Regulating Ceasefire' (2005) (17) Accord 42, 42.

⁷⁸ Silahlı çatışmalar uluslararası silahlı çatışmalar ve uluslararası olmayan silahlı çatışmalar olarak ikiye ayrılmaktadır ve uluslararası insancıl hukuk kuralları her iki silahlı çatışma çeşidine uygulanmaktadır, Malcolm N. Shaw, *International Law* (8. Basi, Cambridge University Press 2017) 911-912; Devletler arasında ortaya çıkacak olan çatışmalarda taraflardan birisi savaş halini tanımıyor olsa da Cenevre Konvansiyonları akit devletler arasında uygulama alanı bulacaktır, Gary D. Solis, *The Law of Armed Conflict* (Cambridge University Press 2010) 150.

⁷⁹ 27 Eylül sabahında Ermenistan ordusu Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cebrail'e ait köyleri ağır silahlarla, havan ve topçu atışlarıyla hedef almıştır. Yoğun sivil yerleşimlerinin olduğu bu alanlara gerçekleştirilen saldırılarda sivil hayatını kaybetmiş ve çok sayıda sivil unsur da zarar görmüştür, Report of the Fact-Finding Mission of the Ombudsman in Naftalan and Tartar cities (27 September–1 October 2020) 9-12. <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Report_the_Ombudsman_Azerbaijan_September%2027-October%2004_2020.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁸⁰ Report of the Fact-Finding Mission of the Ombudsman in Naftalan and Tartar cities (2020) (n 79) 10-18; Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor (TBMM Alt Komisyon Raporu), <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/docs/2021/azerbaycan_raporu.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁸¹ Report of the Fact-Finding Mission of the Ombudsman in Ganja (4-6 October 2020) 2-8, <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Fact-finding%20mission_Report_Ombudsman_4-6_October_2020.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021; TBMM Alt Komisyon Raporu (n 80) 32-33.

⁸² Bu saldırıda Bakü – Tiflis – Ceyhan boru hattı hedef alınmıştır. Misket bombası kullanılarak gerçekleştirilen bombalamada boru hattı hasar görmemiş fakat çevresinde tahribat oluşmuştur, TBMM Alt Komisyon Raporu (n 80) 33.

Ermenistan ordusunun füze ve topçu saldırılarına maruz kalmıştır.⁸³ Ermenistan 10 Ekim 2020 tarihinde varılan insani ateşkesi ihlal ederek 11 Ekim 2020 tarihinde Gence'ye füzelerle saldırı düzenlemiş ve bu saldırılarda 9 sivil hayatını kaybetmiş, 34 sivil yaralanmış ve çok sayıda sivil yapı ağır hasar almıştır. Ermenistan'ın bu eylemleri askeri unsurlara yönelik değil, doğrudan sivil unsurlara yönelik gerçekleştirilmekte ve halk arasında korku ve panik yaratma amacı gütmektedir.⁸⁴ Bu durum özellikle Azerbaycan'ın en kalabalık ikinci şehri olan Gence'nin defalarca füzelerle hedef alınması göz önüne alındığında daha iyi anlaşılmalıdır. Şöyle ki bu saldırılar durmamış ve 17 Ekim 2020 tarihinde de çok büyük bir füze saldırısı gerçekleştirilmiştir.⁸⁵ Bu saldırılarda aynı zamanda tarihi ve dini mekanların hasar gördüğü belirtilmektedir.⁸⁶ Ermenistan yine 26 Ekim 2020 tarihinde kararlaştırılan insani ateşkesi ihlal ederek 27 Ekim 2020 tarihinden itibaren Azerbaycan'ın bir başka yoğun nüfuslu kenti olan Berde'yi hedef almıştır. Bu saldırılarda 27 sivil hayatını kaybetmiş, 105 sivil ise yaralanmıştır.⁸⁷

9 Kasım 2020 tarihinde imzalanan Ateşkes Andlaşması'na kadar geçen sürede sivil yerleşim yerleri sık sık Ermenistan ordusunun hedefi haline gelmiştir. Şöyle ki cephe hattının çok uzağında kalan Azerbaycan şehirlerine gerçekleştirilen bu saldırılarda içlerinde çocukların, kadınların ve yaşlıların da bulunduğu en az yüz sivil hayatını kaybetmiş, birçok aile de tamamıyla yok olmuştur. Bu şehirlerin kalabalık nüfuslara sahip olduğu ve ağır topçu atışları ve uzun menzilli füzeler kullanılırken hedef gözetilmediği düşünüldüğünde saldırıların kasıtlı olarak gerçekleştirildiği anlaşılabilir.⁸⁸ Bu saldırılar neticesinde ayrıca 50 okulun ve çok sayıda eğitim, kültür ve sanat ile ilgili yapının ve eserin ağır hasar aldığı belirtilmektedir.⁸⁹

⁸³ 8 Ekim tarihindeki saldırılarda Ağdam ve Berde şehrinde 9 sivil yaralanmıştır. 9 Ekim'de Guzanlı, Goranbay ve Terter yerleşim birimlerine gerçekleştirilen saldırılarda ise 6 sivil yaralanmıştır, TBMM Alt Komisyon Raporu (n 80) 33-34.

⁸⁴ Report of the Fact-Finding Mission of the Ombudsman in Ganja (11-12 October 2020) 2-4, <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Fact%20Finding%20Mission%20Report%20of%20the%20Ombudsman_Ganja_11-12%20October_2020.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁸⁵ Gence şehrine karşı gerçekleştirilen bu saldırıda içlerinde 5 çocuk ve 5 kadının yer aldığı 14 sivil hayatını kaybetmiş, 57 sivil ise yaralanmıştır. Bu saldırıda 4 kireşin, bir ilkokulun ve bir de çocuk kliniğinin hedef alındığı görülmektedir, Report of the Fact-Finding Mission of the Ombudsman in Ganja (17-18 October 2020) 2-4, <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Report_Fact-Finding%20Mission_Ganja_17-18_October_2020.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁸⁶ Bu füze saldırıları neticesinde İmamzadeh Dini Kompleksi ve Alexander Nevsky Rus Ortodoks Kilisesi ciddi hasar almış ve belli bir süre kullanılamaz hale gelmiştir, Fact-Finding Mission Interim Report of the Ombudsman concerning Religious Monuments in Ganja (n 50).

⁸⁷ Berde'ye Smerç füzeleri ve msket bombaları ile gerçekleştirilen saldırılar diğer saldırılara benzer olarak askeri hedeflerden ziyade sivil unsurlara yönelik olmuştur, TBMM Alt Komisyon Raporu, s. 32-33; Report of the Fact-Finding Mission of the Ombudsman in Barda (2020) 16-17. <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Report%20of%20the%20Ombudsman%20on%20Barda%20_27-28%20October_2020.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁸⁸ Note verbale dated 29 December 2020 from the Permanent Mission of Azerbaijan to the United Nations Office at Geneva addressed to the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G21/043/01/pdf/G2104301.pdf?OpenElement>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁸⁹ Azerbaycan Milli Eğitim Bakanlığı bu hususta yaptığı açıklamada bu okulların eğitim verilemez hale geldiğini belirtmiştir. Azerbaycan Kültür Bakanlığı ise geçmişten günümüze kadar geçen süreç açısından yaptığı değerlendirmede bugüne kadar Ermenistan tarafından en az 927 kütüphaneyi, 22 müzeyi ve daha birçok önemli merkezi yok edildiğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra yüzlerce tarihi eserin yağmalandığını, çok önemli tarihi ve kültürel yansıması olan köprü, türbe ve mağaraya zarar verildiğini belirtmiştir, TBMM Alt Komisyon Raporu (n 80) 40.

Ermenistan ordusunun İkinci Dağlık Karabağ Savaşı boyunca cephe hattının ilerisindeki sivil yerleşim yerlerine karşı gerçekleştirdiği tüm bu saldırılar uluslararası insancıl hukukun temel sözleşmelerine aykırılıklar ihtiva etmektedir.⁹⁰ Bilindiği üzere bu sözleşmeler çatışmalara yönelik düzenlemeler getirmektedir ve bu kurallar ortaya konulurken savaşın devam ettiği durumlarda askerlerin ve sivillerin belli şartlar dâhilinde korunması amacıyla “silahlı çatışmaların silah ve yöntemlerinin sınırlandırılması” ve “silahlı çatışmalarda sivillerin ve savaş dışı kişilerin (*hors de combat*) korunması” ilkeleri sağlanmaya çalışılmaktadır.⁹¹ İlki Lahey Sözleşmeleri ile ikinci ilke ise Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokoller ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.⁹² Bu açıdan bakıldığında bu kurallara uygun davranılması önem arz etmektedir.

Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokoller ile getirilen ve sivilleri koruyan ilgili düzenlemeler hem uluslararası çatışmalarda hem de uluslararası olmayan çatışmalarda, savaş ilanı olmasa veya taraflardan biri savaş ilanını tanımasa da uygulama alanı bulacaktır.⁹³ Bu kurallar çatışmayı hangi tarafın başlattığı hususu önemli olmaksızın uygulanacaktır. Birinci Ek Protokol madde 51/2 uyarınca sivil unsurların doğrudan hedef alınması yasaklanmıştır.⁹⁴ İlgili düzenlemelere göre uluslararası silahlı çatışmalarda taraflar sivil hedeflerle askeri hedefleri birbirinden ayırt etmeli ve yapılan operasyonlar yalnızca askeri hedeflere karşı gerçekleştirilmelidir.⁹⁵ Dolayısıyla, sivil halk çatışmalar esnasında genel bir korumadan yararlanacaktır. Bu koruma sayesinde çatışmalara doğrudan katılmayan sivillerin hedef alınması engellenirken toplum içerisinde kaos ve paniğe neden olabilecek şiddet ve tehdit eylemleri de yasaklanmaktadır. Bu yüzden çatışan taraflar gerçekleştirecekleri saldırılarda ayırım gözetmek zorundadırlar, aksi durum yasaklanmıştır.⁹⁶ Ayrıca sivillere karşı misilleme

⁹⁰ Uluslararası insancıl hukuk metinleri 1864 tarihli Kara Savaşlarında Yaralı ve Hastaların Durumlarının İyileştirilmesine İlişkin Cenevre Sözleşmesi'ne kadar götürülebileceğimiz çok sayıda uluslararası anlaşma ile düzenlenmektedir. Aslında daha öncesinde de savaşı düzenleyen kurallar bulunuyor olsa da onlar daha çok teamül kurallarına dayanıyordu. Zaman içerisinde savaş araç ve yöntemlerinin değişime uğraması ve mevcut yasal düzenlemelerin yetersiz kalması gibi durumlar nedeniyle uluslararası insancıl hukuk kurallarının anlaşmalar yoluyla düzenlendiği görülmektedir. 1964 tarihli Cenevre Sözleşmesi uluslararası insancıl hukukun birçok temel kuralını yansıtmaya devam etmekteyken zamanla ortaya çıkan ihtiyaçlara göre yenilenmiştir. Halihazırda 1949 tarihli dört adet Cenevre Sözleşmesine ve bunlara ilaveten 1977 tarihli iki adet ek protokole çok sayıda ülke tarafıdır, Jean – Marie Henckaerts, ‘History and Sources’ iç Ben Saul ve Dapo Akande (edr), *The Oxford Guide to International Humanitarian Law* (Oxford University Press 2020) 2.

⁹¹ TBMM Alt Komisyon Raporu (n 80) 35.

⁹² Henckaerts (n 90) 3.

⁹³ Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokoller <<https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

⁹⁴ Saldırı eylemleri sivil unsurlara karşı yapılamayacağı gibi burada uygulanacak hükümler de sadece o an ülkelerin fiilen ellerinde bulunan topraklarda değil aynı zamanda düşman işgali altında bulunan topraklarda da uygulama alanı bulacaktır, 1. Ek Protokol (n 93) m 52/2.

⁹⁵ 1. Ek Protokol (n 93) m 48; Ek Protokol kapsamında sivil kişiler Üçüncü Cenevre Sözleşmesi'nin m 4 A (1), (2), (3) ve (6) ile 1. Protokol'ün 43. maddesinde belirtilen kişiler haricindeki olmakta ve bunun yanı sıra bir kişinin sivil olup olmadığı hususunda şüphe varsa o kişi de sivil kabul edilmektedir. Sivil halk, sivillerin tamamından oluşmakta ve sivil halkın içerisinde sivil tanımına uymayan kişiler varsa da bu o halkın niteliğini değiştirmemektedir, 1. Ek Protokol (n 93) m 50; Sivil mallar ise 1. Protokol (n 93) m 52/2'de belirtilen askeri hedeflerin haricindeki tüm mallardan oluşmaktadır, 1. Ek Protokol (n 93) m 52/1.

⁹⁶ Bir saldırı belirli askeri hedeflere karşı gerçekleştirilmemiş, yalnızca bunlara yönlendirilemeyen yöntemler ve araçlar kullanılmış ve 1. Ek Protokol'ün çerçevesini çizdiği biçimde sınırlandırılmayacak bir şekilde gerçekleştirilirse ayırım gözetmemiş olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte sivil unsurların yoğun olduğu bir yerde bulunan toplu halde olmayan ve dolayısıyla birbiri ile mesafeli ve bağımsız bir miktar askeri unsuru tek bir hedef olarak kabul ederek kullanılan yöntem ve araç fark etmeksizin yapılan bombardümanlar ile saldırılacak askeri hedeften daha çok sivil unsurları etkileyebilecek saldırılar her durumda ayırım gözetmeyen saldırılar olarak kabul edilmektedir, 1. Ek Protokol (n 93) m 51.

saldırıları da yapılamayacaktır.⁹⁷ Çatışan devletler sivillerin, devletin veya kamunun mülklerini ayırım gözetmeksizin hedef alamayacaktır.⁹⁸ Uluslararası insancıl hukukun ilgili düzenlemelerine rağmen Ermenistan, İkinci Karabağ Savaşı'nda başta Gence, Berde ve Terter şehirleri olmak üzere çatışma bölgesinin dışında kalan sivil yerleşim yerlerine sürekli bir şekilde ağır topçu atışları ve füzeler ile saldırılar gerçekleştirmiş ve Cenevre Sözleşmeleri ve Birinci Ek Protokolün getirmiş olduğu sivilleri koruma prensiplerini ihlal etmiştir. Bunun yanı sıra saldırılarda bazı grupların çok ciddi bir şekilde zarar gördüğü de anlaşılmaktadır. Şöyle ki Ermenistan ordusunun savaş boyunca gerçekleştirmiş olduğu saldırılarda çok sayıda çocuk ve kadın hayatını kaybetmiştir.⁹⁹ Ayrıca Ermenistan'ın çatışmalar boyunca birçok çocuğu silah altına aldığı ve bu çocukları bazı askeri unsurların çevresine konuşlandırdığı görülmüştür. Bu sayede ilgili askeri unsurların karşı saldırılara karşı çocukları kalkan olarak kullandığı anlaşılmaktadır. Bu durum uluslararası insancıl hukuk kurallarının ihlalini teşkil etmektedir ve aynı zamanda 1989 tarihli Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'ye de aykırılık oluşturmaktadır.¹⁰⁰

Ermenistan'ın sivil yerleşim yerlerine karşı gerçekleştirdiği saldırılarda kullanılması yasak olan askeri mühimmatı da kullandığı görülmüştür.¹⁰¹ Şöyle ki özellikle Berde şehrine yönelik gerçekleştirilen saldırılarda Smerch msket bombası ve Smerch paraşüt geciktirmeli yüksek patlayıcı parçalanma roketinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu roketlerin Ermenistan ordusunun envanterinde olduğu bilinmektedir, dolayısıyla saldırıyı ya doğrudan ya da Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı güçlere yardım sağlayarak gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.¹⁰² Bilindiği üzere çatışmalarda taraflar savaş yöntemleri ve araçlarını seçme hususunda sınırsız bir hakka sahip değildir.¹⁰³ Taraflar gereğinden fazla acıya neden olabilecek nitelikte silahları kullanmaktan imtina edecektir.¹⁰⁴ Buna uygun olarak geliştirilen Uluslararası Örfi İnsancıl Hukuk düzenlemelerinde de “doğaları gereği ayırım gözetmeyen

⁹⁷ 1. Ek Protokol (n 93) m 51/6.

⁹⁸ IV. Cenevre Sözleşmesi (n 93) m 53.

⁹⁹ Interim Report of the Ombudsman on Child Casualties occurred as a result of attacks on civilian settlements of Azerbaijan (2020) <https://ombudsman.az/upload/editor/files/Ombudsman_Report_child_casualties_November_2020.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹⁰⁰ Ermenistan ordusunun topçu atışlarının yapıldığı mahalde çocuk askerleri de kullandığı görülmektedir, Interim Report of the Ombudsman on Child Casualties occurred as a result of attacks on civilian settlements of Azerbaijan (n 99) 11; Bu görüntüler servis edilerek buradaki topçu unsurlarına karşı özellikle insansız hava araçlarının gerçekleştireceği muhtemel saldırıları engellemek amacıyla olduğu da düşünülebilir. Fakat sivillerin bu şekilde kalkan olarak kullanılması yasaktır, 1. Ek Protokol (n 93) m 51/7; Ayrıca bu durum devletlerin on beş yaşına gelmemiş çocukların çatışmalara katılmaması için önlem alma ve onları askere almama düzenlemesine de aykırıdır, BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme m 38/2-3.

¹⁰¹ Human Rights Watch Report, <<https://www.hrw.org/news/2020/10/30/armenia-cluster-munitions-kill-civilians-azerbaijan>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹⁰² Human Rights Watch Report (n 101).

¹⁰³ 1. Ek Protokol (n 93) m 35/1; Lahey Sözleşmesi (1907) m 22.

¹⁰⁴ 1. Ek Protokol (n 93) m 35/2; Lahey Sözleşmesi (1907) (n 103) m 23(e).

silahların kullanımının” yasak olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁵ Misket bombaları bu açıdan bakıldığında yasaklı mühimmatlar kategorisine girmektedir zira kullanımı sırasında ayırım gözetilememektedir. Bu silahlar hem kullanıldığında sivillere ciddi zararlar vermektedir hem de geriye kalan kalıntıları daha sonrasında insanlara zarar vermeye devam etmektedir. Bu bombalar daha çok sivilin hayatını kaybetmesine neden olmaktadır, bu açıdan bakıldığında ise uluslararası insancıl hukukun sivil ziyatı engelleme veya en az seviyede tutma amaçlarıyla örtüşmemektedir.¹⁰⁶

Silahlı çatışmalarda kültürel mallara ve dini mekanlara karşı saldırı veya misilleme gerçekleştirilmesi ve bu tür mekanların askeri amaçlarla kullanılması yasaktır.¹⁰⁷ Çatışan taraflar bu mallara zarar vermekten kaçınacaklar ve tahribe veya bozulmaya neden olabilecek bir şekilde de kullanamayacaklardır.¹⁰⁸ Bu düzenlemelere rağmen Ermenistan ordusu, İmamzadeh Dini Kompleksi ve Alexander Nevsky Rus Ortodoks Kilisesi’ne karşı saldırılar gerçekleştirmiş ve uluslararası insancıl hukuk düzenlemelerini ihlal etmiştir.¹⁰⁹

Kültürel ve dini varlıkların yanı sıra doğal çevre de korunması gereken unsurlardan birini teşkil etmektedir. Şöyle ki doğal çevreye karşı geniş alanda etkili, kalıcı ve ciddi hasar verebilecek savaş yöntemleri ve araçlarının kullanılması yasaklanmıştır.¹¹⁰ Çatışmalar esnasında doğal çevrenin kalıcı, yaygın ve ciddi zararları karşı korunması gerekirken buna engel olabilecek araç ve yöntemlerden uzak durulması gerekmektedir. Buna ilave olarak doğal çevreye misilleme yoluyla saldırılarda bulunmak da yasaklanmıştır.¹¹¹ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Ermenilerin çekilmek zorunda kaldıkları topraklarda ağaçları kestikleri ve ormanları yaktıkları görülmüştür.¹¹²

¹⁰⁵ Jean-Marie Henckaerts ve Louise Doswald-Beck, Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku, Emre Öktem vd. (çev) (GSÜ Hukuk Yayınları 2005) 271-278; Azerbaycan – Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor (Kamu Denetçiliği Kurumu Raporu) 38 Azerbaycan – Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor (Kamu Denetçiliği Kurumu Raporu) (2020) <<https://www.ombudsman.gov.tr/document/raporlar/kdk-pdf/AzerbaycanRaporu/mobile/index.html>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021; Bu silahlar bir çatışma esnasında sadece askeri unsurları hedef almaktan uzak olan ve bu nedenle uluslararası insancıl hukuk kurallarının ihlalini beraberinde getiren silahlardır. Bunlara zehirli, kimyasal biyolojik silahlar örnek olarak gösterilebilir, Kamu Denetçiliği Kurumu Raporu 39.

¹⁰⁶ Misket bombalarının yasaklanması amacıyla 2008 yılında Demet Nitelikli Mühimmat Sözleşmesi imzalanmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan henüz bu sözleşmeye taraf değildir. Sözleşme misket bombalarının doğrudan ve dolaylı olarak kullanılmasını, geliştirilmesini, üretilmesini, stoklanmasını, başka bir şekilde elde edilmesini ve transfer edilmesini yasaklamaktadır, Demet Nitelikli Mühimmat Sözleşmesi (2008) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 2688 m 1.

¹⁰⁷ 1. Ek Protokol (n 93) m 53.

¹⁰⁸ Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Mallarının Korunmasına Dair Sözleşme (1954) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 249 m 4/1.

¹⁰⁹ Fact-Finding Mission Interim Report of the Ombudsman concerning Religious Monuments in Ganja (2020) (n 50); Ermenistan ordusunun Ağdam’dan çekilmeden önce bir camiyi yaktığı belirtilmektedir, Letter dated 4 May 2021 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General <file:///C:/Users/user/Downloads/A_75_872--S_2021_429-EN.pdf> Erişim Tarihi 1 Haziran 2021.

¹¹⁰ 1. Ek Protokol (n 93) m 35/3.

¹¹¹ 1. Ek Protokol (n 93) m 55.

¹¹² Letter dated 18 December 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General <<https://undocs.org/en/A/75/660>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri ile çatışmalar esnasında siviller, sivil yerleşim yerleri ve doğal çevre korunmaktadır. Bu koruma düzenlemelerinin ciddi bir şekilde ihlal edilmesi Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran Roma Statüsü bakımından savaş suçları olarak kabul edilmektedir. Bunlar arasında çatışmalarda yer almayan siviller ve sivil halka karşı doğrudan saldırıda bulunulması, askeri amaçlarla kullanılmayan sivil nesnelere saldırılması, savunmasız olan ve askeri hedef teşkil etmeyen şehirlere saldırılması, askere amaçla kullanılmayan dini, eğitim, sanat ve bilim amacıyla kullanılan yerlere saldırılması, on beş yaşından küçük çocukların askere alınması ve çatışmalarda kullanılması ve beklenen askeri faydaya oranla ciddi bir şekilde sivillerin yaralanmasına ve ölmesine veya sivil nesnelere zarar görmesine neden olabilecek ve ciddi bir şekilde doğaya zarar verebilecek saldırılarda bulunulması yer almaktadır.¹¹³ Ermenistan ordusu İkinci Dağlık Karabağ Savaşı boyunca bu eylemlerin birçoğunu gerçekleştirmiştir.¹¹⁴ Dolayısıyla bu kararları alan ve icra eden görevli, komutan ve askerlerin cezai sorumluluğu ortaya çıkmaktadır. Bu kişiler hakkında Uluslararası Ceza Mahkemesi nezdinde yargılama yapılabilmesi için başvurulabilecek ve uluslararası insancıl hukuk kurallarını ihlal etmelerinden ötürü bu kişiler cezalandırılabilir.¹¹⁵

Ermenistan, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sürecinde insan hakları hukukunun da birçok kuralını ihlal etmiştir. Şöyle ki saldırılar neticesinde çatışmalarda yer almayan yüzden fazla sivil hayatını kaybetmiştir. Aslında bu saldırılar ve sivil ölümleri 1990'ların başından beri devam etmektedir.¹¹⁶ Bu durum AİHS'teki yaşam hakkına ilişkin düzenleme ile çatışmaktadır. AİHS herkesin yaşam hakkının yasayla korunacağını hüküm altına almıştır. Bu hak uyarınca bir kişinin yaşamına, ölüm cezasını gerektiren bir suç nedeniyle mahkemece verilen cezanın infazı dışında kasten son verilememektedir.¹¹⁷ Yukarıda ifade edildiği üzere, Ermenistan'ın neden

¹¹³ Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü (1998) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 2187 m 8.

¹¹⁴ Ermenistan'ın savaş boyunca gerçekleştirdiği uluslararası hukuku ihlal eden eylemleri için bkz, Note verbale dated 6 January 2021 from the Permanent Mission of Azerbaijan to the United Nations Office at Geneva addressed to the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights <file:///C:/Users/user/Downloads/A_HRC_46_G_3-EN.pdf> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021; Bunun yanı sıra 90'lı yıllardan itibaren başlayan çatışmalarda Ermenistan'ın saldırıları nedeniyle bir milyondan fazla Azerbaycan Türk'ü topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır. Bu kişilerin yerlerine Ermenistan'dan gelen kişiler yerleştirilerek bölgede etnik temizlik yapıldığı görülmektedir. Bu süreçte Azerbaycan kültürünü ve dinini yansıtan eserler saldırıya ve yağmaya uğramıştır, Abdullazade, 'Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu' (n 40) 1555-1560.

¹¹⁵ Muhtemel bir yargılama sürecinde yalnızca İkinci Karabağ Savaşında yaşanan olaylar nedeniyle değil aynı zamanda daha önce yaşanmış olan uluslararası insancıl hukuk ihlalleri nedeniyle de insanlığa karşı suçlar ve savaş suçları eylemlerini gerçekleştiren kişilerin cezai sorumlulukları gündeme getirilmeye çalışılmalıdır. Bu kişiler Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde veya suç daha önce gerçekleştirilmişe kurulacak uluslararası ceza mahkemelerinde yargılanabilir. Bunun yanı sıra Ermenistan devletinin ise bu haksız eylemlerden ötürü şartlar oluştuğu ölçüde hukuki sorumluluğuna gidilebilecektir. Soykırım Sözleşmesi'nin ihlali başta olmak üzere Ermenistan devletine karşı Uluslararası Adalet Divanı'na başvuruda bulunulabilir.

¹¹⁶ Bu yıllarda yalnızca yaşam hakkının değil aynı zamanda işkence yasağının da ihlal edildiği görülmektedir. Şöyle ki çatışma sürecinde çoğu yerde siviller en ağır eziyetlere maruz bırakılmışlar, ağır işkencelere uğratılmışlardır. Buradan sağ çıkan insanların hayatlarının geri kalanında bedeni ve zihni problemlerle uğraşmaları bunu açıkça göstermektedir. Ermenistan'ın bu eylemler 3. maddede düzenlenen işkence yasağının ihlalini teşkil etmektedir. AİHS m 3 uyarınca: *Hiç kimse işkenceye veya insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele veya cezaya tabi tutulamaz.*

¹¹⁷ AİHS m 2 uyarınca: *(1) Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez. (2) Ölüm, aşağıdaki durumlardan birinde mutlak zorunlu olanı aşmayacak bir güç kullanımı sonucunda meydana gelmişse, bu maddenin ihlaline neden olmuş sayılmaz: a) Bir kimsenin yasa dışı şiddete karşı korunmasının sağlanması; b) Bir kimsenin usulüne uygun olarak yakalanmasını gerçekleştirme veya usulüne uygun olarak tutulu bulunan bir kişinin kaçmasını önleme; c) Bir ayaklanma veya isyanın yasaya uygun olarak bastırılması.*

olduğu sivil ölümleri kasten gerçekleştirilmiştir. Bu ölümlerin gerçekleşmesinde ihlali ortadan kaldıracak bir neden de bulunmamaktadır. Dolayısıyla burada genel bir değerlendirme yapılırsa Ermenistan'ın gerçekleştirmiş olduğu bu faaliyetlerden doğan yaşam hakkı ihlallerinden sorumlu olacağı ifade edilebilecektir.¹¹⁸ Sorumluluk açısından inceleme yapıldığında söz konusu eylemleri sözde Dağlık Karabağ yönetiminin gerçekleştirdiği ve bu nedenle bu eylemler bakımından Ermenistan'ın sorumluluğa gidilemeyeceği yönünde düşünceler vardır fakat yukarıda belirtildiği gibi msket bombası saldırısında da görüldüğü üzere saldırılarda Ermenistan ordusunun sahip olduğu mühimmatlar kullanılmıştır. Bununla birlikte, AİHM daha önce yaptığı incelemede Ermenistan'ın buradaki kontrolü üzerinde durulmuştur. Şöyle ki yapılan değerlendirmede SSCB'nin dağılma sürecinde Ermenistan ve sözde Dağlık Karabağ yönetiminin birleşme çabaları ele alınmış ve bu hususta Ermenistan'ın desteği ifade edilmiştir, ilerleyen dönemde bu desteğin askeri olarak da verilmiş olduğu anlaşılmaktadır zira 150 bin nüfuslu Dağlık Karabağ yönetiminin yedi milyon nüfuslu Azerbaycan'a karşı topraklarını savunması ve dahası yönetim sınırları içerisinde olmayan yeni yerleri işgal etmesi Ermenistan desteği olmadan mümkün görülmemiştir.¹¹⁹ Ermenistan'ın bu şekilde çatışma bölgesine asker, askeri malzeme ve uzmanlık yoluyla dahil olduğu ve bu desteğin işgal altındaki bölgelerin denetim altında tutulmasında etkili olduğu belirtilmiştir.¹²⁰ Bu durum Ermenistan aleyhine ihlal kararı çıkmasında önemli olmuştur. İkinci Dağlık Karabağ savaşı süresince yaşanan insan hakları ihlalleri açısından da Ermenistan'ın bu kontrolü değerlendirilebilecek ve yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, özel ve aile hayatına saygı hakkı ve diğer ihlallerde aleyhine başvurularda bulunabilecektir.¹²¹

Ermenistan, Dağlık Karabağ sorununda düşmanca hareket eden devlet olması na rağmen İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın ilk günlerinde Azerbaycan ve Türkiye

¹¹⁸ Ermenistan aynı zamanda AHİS'e taraf olduğu tarihten itibaren gerçekleştirmiş olduğu diğer sivil ölümlerinden de sorumlu tutulabilecektir. Öncesinde yaşanan ölümler açısından da Ermenistan'ın sorumluluğu gündeme gelecektir, bu sorumluluk daha ziyade yaşam hakkı ihlallerini soruşturma yükümünü yerine getirmemesi nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'ın bu tür bir çabaya girmediği ve hatta ismi savaş suçlarına karşın askeri yetkililerin önemli vazifelere geldiği hatırlanır sa ihlalin varlığı da ortaya konacaktır. Bu sorumluluğun ortaya konulması için ilk olarak Ermenistan iç hukuk yollarının tüketilmesi gerekmektedir. Ermenistan'ın gerekliliklerini yerine getirmemesi durumunda AİHM'e başvuru yapılabilecektir, Öktem, Aküzüm ve Uzun (n 30) 1111-1117.

¹¹⁹ Chiragov and Others v Armenia App No 13216/05 (ECHR, 16 June 2015) para 172-174; 1994 yılında Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında askeri işbirliği hususunda imzalanan anlaşmayla bu yardımın resmileştiği ifade edilmektedir. Chiragov and Others v Armenia App No 13216/05 (ECHR 16 June 2015) para 175.

¹²⁰ Chiragov and Others v Armenia App No 13216/05 (ECHR, 16 June 2015) para 180; Dolayısıyla AİHM, Chiragov ve diğerleri davasına ilişkin 16 Haziran 2015 tarihli kararında, Ermenistan'ın Karabağ ve çevresindeki topraklar üzerinde Yerel Ermeni yönetimine verdiği askeri, siyasi, mali ve diğer destekler nedeniyle etkili denetim ve dolayısıyla yargı yetkisi uyguladığına hükmetmiştir. AİHM daha sonra AİHS'nin 8 ve 13. maddelerinin ve 1 No'lu Protokol'ün 1. maddesinin Ermenistan tarafından ihlal edildiğine hükmetmiştir, Chiragov and Others v Armenia App No 13216/05 (ECHR, 16 June 2015).

¹²¹ Mahkeme yapmış olduğu değerlendirmede iki ülke arasındaki düşmanca ilişkiler ve devam eden çatışmaları ele almış ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ topraklarındaki etkinliğini ısrarla reddetmesini de hesaba katarak iç hukuk yollarının tüketilmesini beklemenin makul olmadığını belirtmiştir, Chiragov and Others v Armenia App No 13216/05 (ECHR, 16 June 2015) para 119; Bu yüzden yeni başvurularda da iç hukuk yolunu tüketmeye çalışmadan direkt AİHM nezdinde hak ihlali başvuruları yapılması makul görülmektedir; AİHM, Chiragov ve diğerleri Ermenistan'a karşı davası ile aynı tarihte verdiği diğer bir kararında Sargsyan Azerbaycan'a karşı davasında bu sefer de Azerbaycan'ın AİHS'nin 8, 13 ve 14. maddelerinin ve 1 No'lu Protokol'ün 1. maddesinin Ermenistan tarafından ihlal edildiğine hükmetmiştir. İki dava arasında bu açıdan benzerlikler bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Sargsyan v Azerbaijan App No 40167/06 (ECHR, 16 June 2015).

aleyhinde geçici tedbir talebiyle AİHM'e başvurmuştur. AİHM, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmada tarafları yaşam hakkına ve işkence yasağına saygı duymaya davet etmiş,¹²² ayrıca Türkiye aleyhine yapılan başvuruyu da kabul ederek benzer çağırığı Türkiye'ye de yapmıştır.¹²³ Türkiye'nin doğrudan veya dolaylı olarak çatışmaya taraf olup sivillerin haklarını ihlal ettiğini iddia eden Ermenistan'ın bu talebi AİHM tarafından kabul edilmiştir. Ermenistan'ın sunduğu materyaller, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Ermenistan topraklarında askeri operasyonlar düzenlediğini veya çatışma bölgesine askeri veya paramiliter gruplar gönderdiğini kanıtlayan herhangi bir somut delil içermemektedir. Dolayısıyla, bu karar hukuki dayanaktan yoksun bir karar olarak değerlendirilebilir. 9 Kasım tarihinde Ateşkes Andlaşması'nın imzalanması ile birlikte yapılan başvurular neticesinde söz konusu ihtiyati tedbir kararları kaldırılmıştır.¹²⁴

10 Kasım'a kadar uzanan savaş sürecinde Azerbaycan ordusunun Ermenistan ordusuna karşı cephe hattında üstünlük sağladığı görülmüştür. Nihayetinde çok önemli bir mevki olan Şuşa'nın da işgalden kurtarılmasıyla beraber Ermenistan'ın artık savaşı devam ettirecek direnci kalmamıştır. Bu çatışmalar esnasında Ermenistan'ın çok büyük zayıflar verdiği bilinmektedir. Ermenistan yaşadığı ağır kayıplar neticesinde ateşkesi imzalamaya mecbur kalmıştır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in girişimleriyle 9 Kasım 2020 tarihinde gece gerçekleştirilen video konferans yoluyla 9 Kasım tarihli Ateşkes Andlaşması imzalanmıştır.

III. 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması'nın Hukuki Değerlendirilmesi

Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında imzalanmış olan Ateşkes metni "*Biz, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı Paşinyan ve Rusya Federasyonu Başkanı Putin olarak aşağıdakileri beyan ediyoruz.*" cümlesi ile başlamaktadır.¹²⁵ Bu cümle yazımı itibarıyla Ateşkes metninin hukuki niteliği üzerinde bazı tartışmaları beraberinde getirmektedir. Şöyle ki bunun bir uluslararası andlaşma mı yoksa sadece bir bildiri veya beyan mı olduğu soruları gündeme gelmektedir. Bu durum aynı zamanda Ateşkes metninin imzacı tarafları bağlayıcılığı üzerinde de birtakım etkileri olacağı için önem arz etmektedir.

Ateşkes metninin andlaşma teşkil edip etmeyeceği meselesi devletler arasında akdedilen andlaşmalara uygulanan¹²⁶ 1969 tarihli Viyana Andlaşmalar Hukuku

¹²² The Court grants an interim measure in the case of Armenia v. Azerbaijan (ECHR 265, 2020).

¹²³ The Court's decision on the request for an interim measure lodged by Armenia against Turkey (ECHR 276, 2020).

¹²⁴ The Court decides to lift the interim measure previously indicated in the case of Armenia v. Turkey (ECHR 349, 2020).

¹²⁵ Biz bu çalışmamızda Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın adresinden yayımlanan Azerbaycan dilindeki Ateşkes metnini göz önüne alacağız. İlgili metin için bkz, Azerbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermenistan Respublikasının Baş naziri ve Rusya Federasyonunun Prezidentinin Bəyanatı No:406/20 (9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması) < <https://www.mfa.gov.az/az/news/7026/view> > Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹²⁶ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 1.

Sözleşmesi'nin (VAHS) ilgili hükümleri dikkate alınarak tespit edilebilecektir. VAHS hazırlanırken mevcut örf ve âdet kuralları dikkate alınmış ve dolayısıyla sözleşmenin birçok hükmü örf ve âdet hukukunu yansıtacak şekilde kaleme alınmıştır.¹²⁷ VAHS aynı zamanda andlaşmaların nitelikleri ve özellikleri hususunda ortaya çıkacak durumlarda değerlendirme yapabilmek için temel bir çerçeve sunmaktadır.¹²⁸

Bu duruma uygun olarak Uluslararası Adalet Divanı bir metnin uluslararası andlaşma olarak kabul edilmesini engelleyecek bir uluslararası hukuk kuralının mevcut olup olmadığını değerlendirirken VAHS'nin 2, 3 ve 11. maddeleri çerçevesinde inceleme yapmış ve buna engel bir kuralın olmadığını tespit etmiştir.¹²⁹ Bunun yanı sıra bir metnin andlaşma olarak değerlendirilmesinde onun sahip olduğu biçimin tek başına kıstas olamayacağı ve esas olarak taşıdığı eylem veya işlemin niteliğine bakılması gerektiği belirtilmiş ve bu niteliğin metin hazırlanırken var olan şartların ve özel koşulların dikkate alınarak tespitin yapılacağı ifade edilmiştir.¹³⁰

Yukarıda belirtildiği üzere, VAHS, andlaşmaların nitelikleri hususunda yol gösterici düzenlemeleri ihtiva etmektedir. VAHS'in 2. maddesi itibariyle andlaşmalar, bir veya daha fazla ilgili belgede yer alabilmekte, devletler arasında yazılı bir şekilde akdedilmekte ve sahip olduğu isme bakılmaksızın varlık alanı bulmaktadır.¹³¹ Bu açıdan incelendiğinde 9 Kasım'da imzalanan Ateşkes metni 2. maddede belirtilen tanıma uymaktadır. Şöyle ki metin tek belgede yazılı bir şekilde Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya tarafından akdedilmiş olup uluslararası hukuka tabii bir meselede düzenlenmiştir. Dolayısıyla, Ateşkes metni VAHS'in 2. maddesinde tanımlanan andlaşma terimine uymaktadır. Aynı maddede andlaşmalara bağlanma rızasını gösteren devlet akit devlet olarak¹³² ve bu rızanın yanı sıra bu andlaşmaları yürürlüğe koyan devletler de taraf olarak tanımlanmaktadır.¹³³ Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya, Ateşkes Andlaşması'nı imzaladıkları ve yürürlüğe koydukları için hem akit devlet hem de taraf devlet olarak kabul edilebilecektir. Fakat bu hususta 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'nda bir düzenleme getirildiği ve Ateşkes metni bağlamında taraf devletler olarak Azerbaycan ve Ermenistan'ın gösterildiği ifade edilmektedir.¹³⁴

Devletler andlaşmalara bağlanma rızalarını imza, belge teatisi, onay, kabul, tasvip veya katılma gibi yollarla ortaya koyabilecekleri gibi kendi aralarında seçecekleri

¹²⁷ Anders Henriksen, *International Law* (Oxford University Press 2017) 40-41.

¹²⁸ Shaw (n 78) 685.

¹²⁹ *Ege Denizi Kıta Sahaneliği Davası (Yunanistan v Türkiye)* (1978) ICJ para 94-108; Ayrıca bkz, İbrahim Kaya, Cüneyt Yüksel, Galip Engin Şimşek, *Uluslararası Hukuk Pratik Çalışma Kitabı* (Seçkin 2020) 102.

¹³⁰ *Ege Denizi Kıta Sahaneliği Davası (Yunanistan v Türkiye)* (1978) ICJ para 96.

¹³¹ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 2/1-a.

¹³² Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 2/1-f.

¹³³ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 2/1-g.

¹³⁴ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması m 1.

başka yollarla da bu rızanın varlığını sağlayabilir.¹³⁵ 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes metni Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya'nın yazılı rıza uyuşmasını yansıtmaktadır. Bu Ateşkes Andlaşması'nda devletlerin Andlaşma'ya bağlanmaya yönelik rızalarını imza yolu ile gerçekleştirdikleri görülmektedir. Uluslararası hukukta andlaşmaların yapılması hususunda devletlere geniş takdir alanı tanınmıştır. Andlaşmaların yapılma usulü ve tarafları konusunda ilgili andlaşmayı imzalayacak olan devletlerin önünde uymaları zorunlu olan biçim şartı bulunmamaktadır. Ayrıca devletler imzalayacakları andlaşmaya verdikleri önem nispetinde devlet başkanı veya hükümet başkanı nezdinde temsil edilebilecekleri gibi dışişleri bakanları veya elçiler nezdinde de temsil edilebilirler. Şöyle ki daha önceleri Rusya Dışişleri Bakanı'nın çabalarıyla taraflar arasında 10 Ekim 2020 tarihinde yürürlüğe girmesi kararlaştırılan ateşkes sürecinde bu devletleri temsilen dışişleri bakanlarının yer aldığı görülmüştür.¹³⁶ Son süreçte ise savaşın bitirilebilmesi için dışişleri bakanlarından ziyade devlet ve hükümet başkanlarının temsiliyle bir Ateşkes Andlaşması'na gidildiği görülmektedir. Ayrıca bu Ateşkes Andlaşması görüşmelerinin devamı mahiyetinde sayılabilecek olan ve taraflar arasında karşılıklı adımların atılmasını amaçlayan 11 Ocak 2021 tarihli Moskova Görüşmesi'nde de yine aynı şekilde devlet ve hükümet başkanları nezdinde temsilin sağlandığı görülmüştür. Bu Görüşme'de bölgedeki ekonomik bağlantıların inşa edilmesi ve altyapı ile ilgili projelerin geliştirilmesine yönelik bir bildiri imzalanmıştır.¹³⁷

Devletler uluslararası andlaşmalara bağlanma rızalarını imza ile açıklarken söz konusu andlaşmanın niteliğine göre imza törenlerinin veya buna özel olarak hazırlanmış olan kapanış törenlerinin gerçekleştirildiği görülmektedir.¹³⁸ Bu duruma benzer olarak 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması video konferans yoluyla gerçekleştirilen çevrimiçi bir uluslararası toplantıda imzalanmıştır. Rusya'nın girişimleriyle farklı yerlerden toplantıya katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Rusya Devlet Başkanı daha önce üç ayrı nüshada hazırlanmış olan Ateşkes metinlerini bu çevrimiçi görüşmede imzalamıştır. Bilindiği üzere bu Ateşkes metni esas olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmaları durdurmak için imzalanmıştır fakat Ermenistan bu çevrimiçi görüşmede yer almamıştır.¹³⁹ Ermenistan Başbakanı

¹³⁵ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 11.

¹³⁶ Moskova'da Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri Bakanları arasında saatler süren görüşmelerde taraflar dört maddelik insani ateşkes hususunda mutabık kalmışlardır. Görüşmenin sonunda Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov üzerinde uzlaşılacak maddeleri açıklamıştır. Detaylı bilgi için bkz, Foreign Minister Sergey Lavrov's remarks following talks with Foreign Minister of the Republic of Azerbaijan Ceyhan Bayramov and Foreign Minister of the Republic of Armenia Zohrab Mnatsakanyan, Moscow, October 10, 2020, <https://www.mid.ru/en/press_service/minister_speeches/-/asset_publisher/70vQR5KJWVmR/content/id/4377041> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹³⁷ Moskova'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Ermenistan Başbakanı Paşinyan ve Rusya Devlet Başkanı Putin arasında 11 Ocak'ta gerçekleştirilen görüşmelerde tarafların bir bildiri yayınladıkları görülmektedir. Bu bildiri de 9 Kasım tarihli ateşkes andlaşmasının 9. maddesi kapsamında kararların alındığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz, Statement by President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation <<https://en.president.az/articles/50070/print>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹³⁸ Shaw (n 78) 690.

¹³⁹ Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev ve Rusya Devlet Başkanı Putin'in metni imzalama anı için bkz, <https://www.youtube.com/watch?v=I8wzKpm5J_Y&t=332s> Erişim Tarihi 10 Nisan 2021.

bunun yerine Facebook üzerinden yapmış olduğu açıklama ve canlı yayımla birlikte Ateşkes metnini kendisinin de imzalamış olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁰ Bu durum Ateşkes metnini hangi şartlar altında yapılmaya çalışıldığını da göstermektedir.¹⁴¹

Uluslararası andlaşmaların yapılması usulünde devlet ve hükümet başkanları sahip oldukları görevleri itibariyle herhangi bir yetki belgesine ihtiyaç duymadan her türlü işlemi yapabilme hakkına sahiptir.¹⁴² 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması da bu nedenle herhangi bir yetki belgesine ihtiyaç duyulmadan akdedilmiştir. Dolayısıyla ileride ateşkes andlaşmasını imzalayan tarafların yetkisiz temsil iddiaları gündeme gelmeyecektir. Bu durum özellikle içerisinde bulunduğu koşullar göz önüne alındığında Ermenistan açısından önem arz etmektedir. Ermenistan Başbakanı Paşinyan, Ateşkes Andlaşması'nı imzalamaya yetkilidir. Dolayısıyla daha sonra Ermenistan'da herhangi bir şekilde iktidar değişikliği yaşansa bile Paşinyan'ın 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'na atmış olduğu imza geçerli olmaya devam edecektir.¹⁴³

9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması imzacı devletlere bazı hak ve yükümlülükler getirmektedir. Bu hak ve yükümlülükler bazı maddelerde açık bir şekilde hüküm altına alınmıştır. Şöyle ki Azerbaycan Ateşkes Andlaşması'na göre 1. madde uyarınca ateşi kesmek ve mevcut pozisyonunu ilerletmeye çalışmamak ve 6. madde uyarınca Laçın Koridoru boyunca her iki yönde de vatandaşların, araçların ve malların trafik güvenliğini garanti etmek yükümlülüğü altındadır. Haklar yönünden ise Azerbaycan 2. madde uyarınca Ağdam ve 6. madde uyarınca Kelbecer ve Laçın'ı geri alacak, ayrıca 9. madde uyarınca da Batı bölgeleri ile Nahçıvan arasında ulaşım

¹⁴⁰ Ermenistan Başbakanı Paşinyan söz konusu Ateşkes Andlaşması'nı imzalamış olmasını çok zor bir karar olarak açıklamıştır. Ayrıca bkz., <<https://www.aa.com.tr/en/azerbaijan-front-line/armenian-pm-says-it-was-hard-decision-to-sign-deal/2037994>> Erişim Tarihi 10 Nisan 2021.

¹⁴¹ Ateşkes andlaşmaları çatışan taraflar arasında yapıldığı için birçok kez farklı usulleri de beraberinde getirmektedir. Bu durum genellikle taraflar arasındaki gerilim başta olmak üzere çeşitli uyumsuzlukların neticesinde meydana gelmektedir. Buna benzer olarak Bosna Savaşı sırasında da Bosna Hersek Cumhurbaşkanı Aliya İzzetbegović'in 4 Ocak 1995 tarihinde ABD'nin arabuluculuğunda imzalanması için önüne getirilen ateşkes andlaşması metnin üzerinde Bosnalı Sırp liderlerin de imzaları bulunduğu için imzalamaktan imtina ettiği ancak o imzaların üzerlerin kapatılarak çekilen fotokopi nüshası andlaşmayı imzaladığı bilinmektedir. Bu konuda bkz., Richard Holbrooke, *To End a War* (Modern Library 1999) 197-198; Anthony Aust, *Modern Treaty Law and Practice* (2th, Cambridge University Press 2007) 97.

¹⁴² Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 7/2-a.

¹⁴³ Ateşkes Andlaşması'nın akabinde gelişen süreç Andlaşma'nın ileriye dönük olarak bağlayıcılığı üzerinde bazı kuşkuvarı beraberinde getirmiştir. Şöyle ki ateşkes mutabık kalınarak Ateşkes Andlaşması'nın imzalandığının duyurulmasının hemen akabinde Ermenistan'da halk sokaklara dökülmüş ve bu geniş çaplı gösterilerde Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın vatan haini olduğuna dair ifadelerin de yer aldığı sloganların atıldığı görülmüştür. Ülke çapında bu ateşkes deneyim duyulan memnuniyetsizlik açıkça ifade edilmiştir. Bu süreçte Ermenistan'da herhangi bir iktidar değişikliği olmasa da buna dair ihtimallerin olması ateşkes sürecinin geleceğini hakkında endişeleri beraberinde getirmiştir. Muhalefetin devam eden protestolarının yanı sıra 25 Şubat 2021 tarihinde Genel Kurmay Başbakanının da içerisinde olduğu üst düzey askerlerin bir bildiri yayımlayarak Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ı istifaya davet etmesi Ermenistan'daki siyasi krizi daha da tehlikeli bir hale getirmiştir. Bir nevi darbe girişimi olarak adlandırılan bu bildiriye karşı Paşinyan Genel Kurmay Başkanı'nı görevden alarak pozisyonunu korumaya çalışmıştır. Bu krizin etkisiyle Ermenistan 20 Haziran 2021 tarihinde erken parlamento seçimlerine gitme kararı almıştır. Ermenistan Başbakanı Paşinyan ise nisan ayı içerisinde istifa edeceğini fakat parlamento seçimlerine kadar geçici olarak da olsa Başbakanlık görevine devam edeceğini ilan etmiştir. Tüm bu yaşananların Dağlık Karabağ hezimetinin hesabını üstlenme ile alakalı olduğu açıktır. Bu mesele aynı zamanda içerideki güç mücadelesinde üstün olmak isteyen tarafların ateşkes andlaşmasının geleceği ile ilgili riskli kararlar alma ihtimalini de beraberinde getirmektedir. Bu durum elbette ateşkes rejimi için ciddi manada risk taşımaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz., <<https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-protests-idUSKBN27R15D;https://www.aa.com.tr/en/world/armenian-president-calls-on-government-to-resign/2060024;https://www.bbc.com/news/world-europe-56194421>> Erişim Tarihi 10 Mayıs 2021.

yollarının inşası yapılacaktır. Bununla birlikte 8. madde uyarınca savaş esirleri, rehiner ve diğer tutukluların yanı sıra cenazelerin değişimini gerçekleştirmek ile 7. madde uyarınca yerinden edilmişler ve sığınmacıların dönmesi hususunda ise hem yükümlülükler hem de haklara sahip olacağı ifade edilebilecektir.

Ermenistan ise 1. madde uyarınca ateşi kesmek ve mevcut pozisyonunu ilerletmeye çalışmamak ve 9. madde uyarınca Nahçıvan ile Azerbaycan arasında açılacak olan ulaşım yolları boyunca her iki yönde de vatandaşların, araçların ve malların trafik güvenliğini garanti etmek yükümlükleri altındadır. 6. madde uyarınca Dağlık Karabağ ile arasında kurulacak olan Laçın Koridoru'nun Ermenistan'a haklar doğurduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte aynı Azerbaycan gibi Ermenistan'ın da 7 ve 8. maddeler açısından hem yükümlülükler hem de haklara sahip olacağı ifade edilebilir. Ateşkes Andlaşması'nın imzacı devletlerinden bir diğeri olan Rusya ise 3 ve 4. maddeler gereği barış gücü konuşlandırma hak ve yükümlülüğü, 5. madde gereği çatışan tarafların mutabakata uyup uymadığını kontrol etme hak ve yükümlülüğü, 6. madde gereği Laçın Koridoru'nda ve 9. madde gereği ise Nahçıvan ile Azerbaycan arasında açılacak olan ulaşım yollarında kontrolü sağlama hak ve yükümlülüğü altındadır.

Ateşkes Andlaşması'nda yukarıda açıklanan açık hükümlerin yanı sıra bazı maddelerinin ise uygulamaya dair detayları içermedikleri görülmektedir. Şöyle ki 5. maddede bir ateşkes gözlem noktası oluşturulması kararlaştırılmış fakat buna dair detaylar belirlenmemiştir. Bununla birlikte, Ateşkes Andlaşması'nın Dağlık Karabağ bölgesinin statüsü başta olmak üzere ateşkes sürecinin devamı ile ilgili birçok önemli meseleye ise hiç değinmediği görülmektedir. Bu nedenle Ateşkes Andlaşması'nın incelemesi yapılırken aynı zamanda antlaşmaların yorum kurallarına başvurulması gerekmektedir. Antlaşmaların yorumu ile ilgili düzenlemeler VAHS 31. ile 33. maddeler arasında yer almaktadır. VAHS 31. maddede genel yorum kuralı ele alınmıştır. Bu maddeye göre antlaşmalar, antlaşmanın bütünlüğü içinde ve konu ve amacının ışığında, hükümlerine verilecek alışılmış manaya uygun şekilde, iyi niyetle yorumlanacaktır¹⁴⁴. Bu düzenlemenin birçok uluslararası yargı kararında da belirtildiği üzere örf ve adet hukukunu gösterir bir niteliği bulunmaktadır.¹⁴⁵ Ateşkes Andlaşması'nın maddeleri yorumlanırken bu madde kapsamında yapılan yorumun açık veya belirli bir anlamın çıkarılmasında yetersiz kalması durumunda VAHS 32. madde kapsamında yer alan tamamlayıcı yorum araçlarının kullanılması gerekmektedir.¹⁴⁶ Ateşkes Andlaşması'nda özellikle bazı hükümleri belirleyebilmek için tamamlayıcı araçlara başvurulması önem arz etmektedir. Dolayısıyla Ateşkes Andlaşması'nın hazırlık çalışmalarına (*travaux preparatoires*) ve yapıma şartlarına başvurularak tamamlayıcı yorum yapılması gerekmektedir.

¹⁴⁴ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 31/1.

¹⁴⁵ Shaw (n 78) 690.

¹⁴⁶ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 32.

Ateşkes Andlaşması'nın yorumlanması yalnızca akit devletlerin sahip olacağı hak ve yükümlülükleri değil aynı zamanda Ateşkes metnini imzalamayan üçüncü devletlerin de Ateşkes Andlaşması'ndan doğacak hak ve yükümlülüklerinin belirlenmesinde kullanılacaktır. 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması kapsamında özellikle Türkiye'nin durumu gündeme gelecektir çünkü yukarıda da izah etmiş olduğumuz, hükmü açık olmayan maddeler yorumlandığında, Türkiye'nin bazı hususlar bakımından örtülü olarak Ateşkes Andlaşması kapsamında kabul edildiği görülmektedir. Şöyle ki Ateşkes Andlaşması'nın hazırlık çalışmalarını (*travaux preparatoires*) incelediğimizde Azerbaycan'ın Türkiye'yi Ateşkes Andlaşması'nın 5. maddesine uygun bir şekilde ateşkes hattında görmek istediği anlaşılmaktadır. Bu durum hem Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Ateşkes Andlaşması'nı imzaladıktan hemen sonra yaptığı açıklamalar¹⁴⁷ yoluyla hem de Ateşkes Andlaşması'nın akit devletlerinden biri olup ateşkes sürecini takip eden Rusya ile ateşkes gözlem noktaları hususunda varılan mutabakat¹⁴⁸ yoluyla açıkça görülmektedir. Ayrıca Ateşkes Andlaşması'ndan sonra 30 Ocak tarihinde Azerbaycan Savunma Bakanı'nın da katılımıyla Ağdam'da bir Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi faaliyete geçmiştir.¹⁴⁹ Dolayısıyla, Türkiye'nin Ateşkes Andlaşması kapsamında bazı hak ve yükümlülükler sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'nin sahip olduğu bu hak ve yükümlülük ateşkes gözlem noktasına iştirak ederek 5. maddenin icrasını tatbik etmek olarak ifade edilebilir.

A. Ateşkes Andlaşması'nın Yürürlük Tarihi ve Ateşkes Andlaşması'na Uyulmaması Halinde Doğacak Yükümlülükler

Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki silahlı çatışmayı durdurmak için akdedilen 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'nın 1. maddesinde 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00'da ateşkesin sağlanarak çatışmacı taraflar arasındaki tüm askeri faaliyetlerin derhal durdurulacağı hüküm altına alınmaktadır. İlgili maddede aynı zamanda Andlaşma metni boyunca taraflar olarak Azerbaycan ile Ermenistan'ın kastedildiği belirtilmektedir. Bu durum Ateşkes metnini yorumlarken ve hak ve yükümlülükleri tespit ederken yol gösterici olacaktır.¹⁵⁰ VAHS'in andlaşmaların yürürlüğü ile hükümlerinde andlaşmaların, andlaşma metninde bulunan tarihte veya görüşmecî devletlerin kararlaştırdıkları tarihte yürürlüğe gireceği düzenlenmektedir.¹⁵¹

¹⁴⁷ Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev ateşkes metnini imzaladıktan sonra Türk askerinin de sürece dâhil olacağını belirten açıklamalarda bulunmuştur, „Burada yeni denetim mekanizması uygulanacak. Andlaşma'nın 5. maddesinde, tarafların ateşkes uyması denetiminin verimliliğinin artırılması amacıyla barış gücü merkezi oluşturulacağı yazılıyor. Bu merkezde Rus ve Türk askerleri faaliyet gösterecek. Türkiye resmen bu çatışmanın gelecek çözümünde ve ateşkes uyuşma işinde rol alacaktır.” İlham Aliyev addressed the nation (2020) <<https://en.president.az/articles/45924>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹⁴⁸ Ateşkes andlaşmasının imzalanmasının hemen akabinde taraflar arasında başlayan görüşmeler iki ülkenin Savunma Bakanlarının 1 Aralık tarihinde video konferans aracılığıyla ortak mutabakat zaptlarını imzalarını beraberinde getirmiştir. Bu zapt ile beraber taraflar ateşkes uygulamasını gözetmek de denetlemek amacıyla bir ortak gözlem noktasının kurulması hususunda anlaşmışlardır. Detaylı bilgi için bkz, <<https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/1122020-35285>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁴⁹ Ortak Gözlem Merkezi ateşkesi gözlemlere misyonu ile görev yapmaktadır. Faaliyete geçmesi ile ilgili bkz, <<https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/3012021-61746>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁵⁰ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 1.

¹⁵¹ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 24/1.

Bu çerçevede incelendiğinde Ateşkes Andlaşması 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saatiyle 00.00'da yürürlüğe girmiştir. Ateşkes Andlaşması'nın 1. maddesi ayrıca Dağlık Karabağ çatışma bölgesinde ateşkesin sağlanacağını hüküm altına almaktadır.¹⁵² Andlaşmalar, andlaşma metninde belirli bir yer ile sınırlandırılmadığı veya bu yönde bir niyet anlaşılmadığı müddetçe tüm ülke sathında uygulama alanı bulmaktadır.¹⁵³ Bu yönü itibarıyla Dağlık Karabağ çatışma alanında çatışmasızlık hükümleri uygulanacaktır fakat bununla beraber Tovuz gibi son zamanlarda çatışmaların yaşandığı alanların Dağlık Karabağ'da yaşanan çatışmalar ile yakından ilgili olduğu değerlendirildiğinde Ateşkes Andlaşması'nın Dağlık Karabağ coğrafi sınırlarından öte yerlerde de ateşkes sürecini beraberinde getireceği anlaşılmaktadır.

Ateşkes Andlaşması'nın 1. maddesi çatışmaların durmasını düzenlemesi açısından önemlidir. Yukarıda izah edildiği gibi tarihi süreç içerisinde birçok ülke Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmaların durmasını sağlamak için girişimlerde bulunmuş fakat bu girişimler başarılı olamamış ve taraflar çatışmaya devam etmiştir. Bu yönü itibarıyla incelendiğinde 1. maddenin ihlal edilmesi durumunda çatışmaların tekrar başlaması riski bulunmaktadır ve bu durum Ateşkes Andlaşması'nın tamamının yürürlüğü açısından tehlike barındırmaktadır. Bu maddede ateşin kesilmesi hükmüne bir taraf riayet etmediği takdirde diğer tarafın da andlaşmanın esaslı ihlali nedeniyle kendisini Ateşkes Andlaşması'yla bağlı hissetmeme durumu ortaya çıkacaktır. Şöyle ki bir andlaşmanın esaslı bir şekilde ihlal edilmesi sonucu sona erdirilmesi veya yürürlüğünün askıya alınması uluslararası hukukta düzenlenmiştir.¹⁵⁴ Bu düzenlemeler ışığında bakıldığında ve bu Andlaşmanın bir ateşkes andlaşması olduğu da göz önüne alındığında taraflardan birinin çatışmaları tekrar başlatmasının diğer taraf açısından Ateşkes Andlaşması'ndan çekilmeye neden olacak esaslı bir ihlal olarak kabul edilebilecektir. Ateşkesin henüz ilk haftalarında bazı Ermeni güçlerinin eylemleri nedeniyle her ne kadar ateşkes süreci tehlikeye girse de Azerbaycan bu hususta Ateşkes Andlaşması'nın sona erdirilmesi yoluna gitmemiş ama bunun yerine bölgede geniş çaplı terörle mücadele operasyonlarına başlamıştır. Bu operasyonların neticesinde ilgili unsurların neden olduğu sorun giderilmiştir.¹⁵⁵ İlerleyen süreçte Azerbaycan Ermenistan'ın ateşkes ihlali gerçekleştirdiğini açıklamış olsa da bu durum mevcut ateşkes rejiminin sona ermesini

¹⁵² 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 1.

¹⁵³ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 29.

¹⁵⁴ Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969) Birleşmiş Milletler Andlaşma Serileri vol 1155 m 60.

¹⁵⁵ Ateşkes Andlaşması'nın imzalanmasının hemen sonrasında bölgeden çekilmesi gereken bazı Ermeni güçlerinin bölgeden çekilmediği ve Hovand'e bağlı Hadrut yerleşim biriminin ormanlık arazisinde konuşlanmaya devam ettiği görülmüştür. Bu durum taraflar arasında gerilimi tırmandırma aşamasına gelmiştir. Ermenistan ilgili askerlerin ormanlık arazide kaybolduklarını ileri sürerek Rusya Barış Gücü marifetiyle askerlerin bölgeden alınmasını istemiş fakat ilerleyen günlerde bu askerler çekilmek yerine savaş pozisyonu almayı tercih etmişlerdir. Bu gelişmeler esnasında dört Azerbaycan personeli öldürülmüş ve içlerinde sivil personelin de yer aldığı kişiler yaralanmıştır. Bunun üzerine Azerbaycan bölgeye direkt askeri operasyon gerçekleştirmiştir. Yaşanan bu gerilim Ateşkes Andlaşması'nın bozulmasına neden olmadan çözülmüştür. Detaylı bilgi için bkz, Information of the Ministry of Defense and the State Security Service of Azerbaijan <<https://mod.gov.az/en/news/information-of-the-ministry-of-defense-and-the-state-security-service-of-azerbaijan-34076.html>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

beraberinde getirmemiş ve taraflar yükümlülüklerine uymaya devam etmişlerdir.¹⁵⁶ Benzer bir şekilde Ermenistan ordusuna ait iki keşif ve sabotaj grubunun Kelbecer üzerinden sınır hattını aşarak bölgede mayın ve sabotaj çalışmaları yapmaya çalıştığı fark edilmiş ve altı Ermeni asker Azerbaycan ordusu tarafından tutuklanmıştır.¹⁵⁷ Aynı günlerde bu kez de Nahçıvan'da ateş açılmış ve bir Azerbaycan askeri yaralanmıştır.¹⁵⁸ Yaşanan bu gelişmelere rağmen ateşkes rejimi korunmaya çalışılmaktadır.

B. Ağdam, Kelbecer ve Şuşa Şehirlerinin Durumu

Ateşkes Andlaşması taraflar arasındaki çatışmaları durdurmasının yanı sıra Ağdam, Kelbecer ve Laçın şehirlerinin Ermenistan tarafından herhangi bir silahlı direniş olmadan Azerbaycan'a iadesini de beraberinde getirmektedir. Bu şehirlerinin durumu ayrı ayrı maddelerde düzenlenmiştir. Şöyle ki Ateşkes Andlaşması'nın 2. maddesinde işgal altındaki Ağdam şehrinin 20 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan'a devredileceği ifade edilmektedir.¹⁵⁹ Belirtilen tarihte Ateşkes Andlaşması'na uygun bir şekilde Azerbaycan güçleri Ağdam'a girmiş ve Ağdam'ı Ermenistan'dan geri almıştır.¹⁶⁰ Ateşkes Andlaşması'nın 6. maddesine göre ise Kelbecer şehrinin 15 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan'a devredilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁶¹ Bölgede hava koşullarının kötüleşmesi ve ulaşım yolunun yetersizliği gibi bazı nedenlerden ötürü Ermenistan'ın şehri boşaltarak Azerbaycan'a terk etmesi noktasında zorlanacağı görülmüş ve bunun üzerine Ermenistan'ın talebi üzerine on günlük bir ek süre tanınmıştır. Bu sürenin sonunda, 25 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan güçleri Kelbecer'i Ermenistan'dan geri almıştır.¹⁶² Bir diğer durum ise yine 6. madde kapsamında Laçın şehri için

¹⁵⁶ 2 Şubat 2021 tarihinde Azerbaycan Devlet Sınır Hizmeti Birimi saat 05.00 civarında işgal altındaki Gazah kentinde konuşlanmış olan Ermenistan ordusu birliklerinin yirmi kez ateş açarak sınırın Azerbaycan tarafındaki Azerbaycan askerlerini hedef aldığını açıklamıştır. Bkz, Dövlət Sərhəd Xidmətinin Mətbuat Mərkəzinin Məlumatı (02.02.2021) <<http://www.dsx.gov.az/xeber/1041>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁵⁷ Uzun yıllardır kara mayınları yüzünden çok sayıda askeri ve sivil zayıt veren Azerbaycan bu duruma sert tepki göstermiştir. Bkz, Information of the Press Service Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan on the next provocation of the armed forces of Armenia along the border in the direction of the Kalbajar region No: 191/21 <<https://mfa.gov.az/en/news/7370/view>> Erişim Tarihi 29 Mayıs 2021; Bu süreçte farklı zamanlarda Kelbecer'de sınır hattını aşarak Azerbaycan topraklarına girmeye çalışan Ermenistan askerleri geri püskürtülmüştür, Information of the Ministry of Defense and the State Border Service <<https://mod.gov.az/en/news/information-of-the-ministry-of-defense-and-the-state-border-service-36166.html>> Erişim Tarihi 22 Haziran 2021.

¹⁵⁸ Dağlık Karabağ Bölgesi'nin uzağında kalan Nahçıvan'da yaşanacak muhtemel bir çatışma süreci 9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'nın geleceğini etkileyebilecek bir öneme sahiptir. Bkz, Information of the Press Service Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan No:194/21 <<https://mfa.gov.az/en/news/7373/view>> Erişim Tarihi 29 Mayıs 2021; Ermenistan ordusu ilerleyen süreçte Kelbecer'de de sınır hattında ateş açmaya devam etmiştir, Armenian armed forces subjected to fire the positions of the Azerbaijan Army in the Kalbajar direction <<https://mod.gov.az/en/news/armenian-armed-forces-subjected-to-fire-the-positions-of-the-azerbaijan-army-in-the-kalbajar-direction-36298.html>> Erişim Tarihi 22 Haziran 2021.

¹⁵⁹ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 2.

¹⁶⁰ Azerbaycan ordusunun belirtilen tarihte Ağdam şehrine girmesiyle ilgili Azerbaycan Savunma Bakanlığının açıklaması için bkz, <<https://mod.gov.az/en/news/azerbaijan-army-hoisted-the-azerbaijani-flag-in-aghdam-video-33863.html>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021; Ermenistan uzun yıllar boyunca işgal ettiği topraklarda yalnızca kendi vatandaşlarını iskan etmemiş, bazı yerleşim yerlerinin altyapılarını, kültürel ve dini eserlerini kullanılamaz bir duruma getirerek ciddi hasarlar vermiştir. Ağdam da buna maruz kalan şehirler arasındadır. Bu konuda bkz, Letter dated 18 December 2020 from the Permanent Representative of Azerbaijan to the United Nations addressed to the Secretary-General <<https://undocs.org/en/A/75/660>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

¹⁶¹ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 6.

¹⁶² Azerbaycan ordusunun Kelbecer şehrine girmesiyle ilgili Azerbaycan Savunma Bakanlığının açıklaması için bkz, <<https://mod.gov.az/en/news/the-first-footage-of-the-liberated-from-occupation-kalbajar-region-video-33882.html>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

öngörülmüştür.¹⁶³ Ermenistan burada da üzerindeki yükümlülüğü yerine getirmiş ve 1 Aralık 2020 tarihinde Laçın şehrini Azerbaycan'a iade etmiştir.¹⁶⁴ Dağlık Karabağ bölgesindeki bir başka şehir olan Şuşa ise Ateşkes Andlaşması'nda açıkça belirtilmemiş olsa da Andlaşma'nın 1. maddesinde düzenlenen ve tarafların ateşkes sürecinin başlaması ile birlikte mevcut pozisyonlarında kalacakları hükmü uyarınca Azerbaycan'a ait olarak kabul edilmiştir.

C. Rusya Barış Gücünün Askeri Niteliği, Kapasitesi, Görev Süresi ve Yetkileri

Ateşkes Andlaşması'yla beraber taraflar 3, 4 ve 6. maddeler itibariyle Dağlık Karabağ temas hattı ve Laçın Koridoru boyunca Rusya Barış Gücü askerlerinin konuşlandırılmasını kararlaştırmışlardır.¹⁶⁵ Ateşkes Andlaşması'nın 3. maddesi uyarınca bu bölgelerde konuşlanacak olan Rusya Barış Gücü'nün bünyesinde hafif silahlı 1960 asker, 90 zırhlı personel taşıyıcı ile 380 otomobil ve özel araçtan müteşekkil olacağı kabul edilmiştir.¹⁶⁶ Azerbaycan ile Ermenistan arasında daha önce oluşturulmaya çalışılan ateşkes rejimlerinin kısa süre içerisinde ihlallere konu olması nedeniyle Rusya Barış Gücü'nün bir tampon unsur olma amacıyla hızlı bir şekilde hareket ettiği anlaşılmakta ve mevcut ateşkes süreci başlar başlamaz belirli sayıda askeri hızlı bir şekilde bölgeye intikal ettirdiği görülmektedir.¹⁶⁷ Gerçekten de bugüne kadar ateşkes rejiminin sürmeye devam ediyor olmasında bu tampon gücün varlığı önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Ateşkes Andlaşması'nın 4. maddesine göre ise Rusya Barış Gücü, Ermenistan Silahlı Kuvvetlerinin daha önce işgal etmiş oldukları bölgelerden çekilmesi ile birlikte bu yerlere konuşlanacaktır.¹⁶⁸ Bu madde ayrıca çatışma bölgesindeki Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin mevcut pozisyonlarında daha fazla kalamayacaklarını da düzenlemektedir. Bununla birlikte sahadaki fiili durum bu hükmün ne kadar uygulanmakta olduğu hususunda şüphe doğurmaktadır. Şöyle ki Ateşkes Andlaşması'nın imzalanmasından bugüne kadar olan süreçte Dağlık Karabağ

¹⁶³ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 6.

¹⁶⁴ Azerbaycan ordusunun Laçın şehrine girmesiyle ilgili Azerbaycan Savunma Bakanlığının açıklaması için bkz, <<https://mod.gov.az/en/news/units-of-the-azerbaijan-army-entered-the-lachin-region-video-33924.html>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁶⁵ BM ile birlikte geniş uygulama alanı bulan barış gücü misyonları taraflar arasında çatışmadan ziyade siyasi çözüm mekanizmalarının işletilebilmesi için geliştirilen bir yoldur. Bu misyonlar 20. yüzyılın sonlarına doğru birçok açıdan değişim yaşamış ve sadece cephede ateşkes sürecini kontrol eden askeri unsurlar olarak kabul edilmeyerek aynı zamanda buldukları bölgelerde insani yardım faaliyetleri başta olmak üzere birçok meselede görev icra etmeye başlamışlardır. Detaylı bilgi için bkz, Handbook on United Nations Multidimensional Peacekeeping Operations <https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/peacekeeping-handbook_un_dec2003_0.pdf> Erişim Tarihi 10 Nisan 2021; Jacob Bercovitch ve Richard Jackson, "Chapter Six: Peacekeeping" iç *Conflict Resolution in the Twenty-First Century: Principles, Methods, and Approaches* (University of Michigan Press 2009); Noelle Quenivet, "Human Rights Law and Peacekeeping Operations" iç Marco Odello ve Ryszard Piotrowicz (edr), *International Military Missions and International Law*, (Martinus NP, 2011).

¹⁶⁶ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 3.

¹⁶⁷ Rusya Barış Gücü askerleri Ateşkes Andlaşması'nın imzalanmasından saatler sonra Dağlık Karabağ'a konuşlanmaya başlamıştır, Information Bulletin of the Ministry of Defence of the Russian Federation on the deployment of the Russian peacekeeping forces in the Nagorno-Karabakh conflict zone (November 12, 2020) <http://eng.mil.ru/en/russian_peacekeeping_forces/bulletins/more.htm?id=12324311@egNews> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁶⁸ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 4.

topraklarında Ermeni askeri birliklerinin varlığını sürdürüyor olması hem bu maddenin ihlalini gündeme getirmekte hem de ateşkes rejiminin geleceği ile ilgili endişelere neden olmaktadır.¹⁶⁹ Ateşkes Andlaşması'nın 4. maddesinde Rusya Barış Gücü'nün görev süresi de düzenlenmiştir. Buna göre görev süresi beş yıl olarak belirlenmiş ve ayrıca süre bitiminden altı ay önce taraflardan birinin mevcut barış gücü misyonunun devamını engelleyici bir beyanda bulunmaması durumunda bu sürenin periyodik olarak beşer yıllık dönemler halinde devam edeceği hüküm altına alınmıştır.¹⁷⁰ Bu dönemler dahilinde sürelerin kendiliğinden uzayacağı kararlaştırılmış olduğu için bu hususla ilgili tarafların yeni bir andlaşma yapmak suretiyle karar almalarına gerek bulunmamaktadır. Bununla birlikte Rusya Barış Gücü'nün bölgeden çekilmesi meselesi Ateşkes Andlaşması'nda kararlaştırılmamıştır. Bu durum ateşkes sürecinin devamının sağlanması amacıyla beraber değerlendirildiğinde isabetli bir tercih olarak kabul edilmektedir fakat yine de bazı durumlarda neler yaşanacağını belirlemekte fayda bulunmaktadır. Öncelikle belirtmeliyiz ki Rusya 3 ve 4. maddeler gereği Ateşkes Andlaşması ile beraber Barış Gücü konuşlandırma hak ve yükümlülüğü altına girmiştir. Rusya herhangi bir zaman içerisinde bu askerlerini bölgeden çeker ve yerlerine yeni askerler konuşlandırmazsa bu yükümlülüğünü ihmal etmiş sayılacak ve Ateşkes Andlaşması çerçevesinde sorumluluğu doğacaktır. Bunun yanı sıra ateşkes sürecinin ileride akamete uğraması durumunda Rusya Barış Gücü'nün görevinin devamı sorunu önemli bir problem teşkil etmektedir zira Ateşkes Andlaşması buna uygun bir düzenleme ihtiva etmemektedir. Ateşkes andlaşmalarının tarafların arasındaki çatışmaları durdurduğu ve Barış Güçlerinin ise bu çatışmazlık ortamını denetleme, koruma ve ileride siyasi müzakerelere yardımcı olma görevi olduğunu düşündüğümüzde Azerbaycan ile Ermenistan arasında yeniden sıcak çatışmaların başlaması durumunda Rusya Barış Gücü unsurlarının bu çatışmalarda herhangi bir tarafı desteklemeyerek mevcut pozisyonlarında kalması veya bölgeden çekilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İlerleyen yıllarda Dağlık Karabağ sorununun çözülmesi durumunda ise Rusya Barış Gücü misyonunun bölgeyi terk etmesi beklenebilecektir.¹⁷¹

¹⁶⁹ Ateşkes Andlaşması'nın imzalanmasından sonra da Ermenistan askerlerinin Dağlık Karabağ Bölgesine geçmeye devam ettikleri görülmüştür. Information of the Press Service Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan on the cases of sending Armenian armed forces to the territories of Azerbaijan No:072/21 < <https://mfa.gov.az/en/news/7226/view>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁷⁰ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 4.

¹⁷¹ Üç devlet arasındaki güç dengesini göz önüne aldığımızda barış gücü misyonunun devamı hususunda Rusya'nın kararının önemli olacağı görülmektedir. Özellikle Ermenistan askerlerinin Dağlık Karabağ Bölgesinden çekilmesi ile birlikte Azerbaycan'ın ilerleyen yıllarda Rusya Barış Gücü'nün de çekilmesi yönündeki yaklaşımlarının Rusya tarafından olumlu karşılanmayacağı öngörülebilmektedir. Ateşkes Andlaşması'nın yürürlüğe girmesinin hemen akabinde Rusya'nın bölgeye hızlı bir şekilde askeri sevkiyat yaptığı düşünüldüğünde burada kalıcı olma niyetinin varlığı da hissedilmektedir. Ayrıca Rusya Barış Gücü bugün geldiğimiz noktada Dağlık Karabağ'da yalnızca askeri alanda değil tüm hayat sahalarında önemli misyonları gerçekleştirmeye devam etmektedir. Şöyle ki bugün hem mayın ve bomba temizleme faaliyetlerini gerçekleştirmede hem de insanların bölgeye dönüşünü organize etmektedir. Bununla birlikte bölgenin tarihi ve kültürel hafızasında önemli yer kaplayan anma programlarını organize etmekte ve Ermeni hacıların Dadivank Manastırı gibi Azerbaycan idaresine geçen bölgelerdeki dini mekanları ziyaretlerini sürdürmelerini sağlamaya çalışmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Rusya Barış Gücü'nün yalnızca ateşkesi kontrol etmeye çalışan geçici bir güç değil, hatta belki de bölgede her anlamda varlık göstermeye çalışan daimi bir unsur olarak yer almaya çalıştığı göze çarpmaktadır. Rusya Barış Gücü'nün Dağlık Karabağ'da gerçekleştirdiği faaliyetler için bkz, Bulletin of Ministry of Defence of the Russian Federation on the activities of the Russian contingent of peacekeeping forces in the Nagorno-Karabakh conflict zone (February 17, 2021) <http://eng.mil.ru/en/russian_peacekeeping_forces/bulletins/more.htm?id=12344625@egNews> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

D. Laçın Koridoru ve Rusya Barış Gücü

9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması'nın 6. maddesi Şuşa şehrini etkilemeden Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak beş kilometre genişliğinde bir Laçın Koridorunun Rusya Barış Gücü kontrolünde kalacağını hüküm altına almaktadır. Bununla birlikte tarafların ileride mutabakatı ile bu yönde yeni bir Laçın Koridoru güzergahı belirlenerek üç yıl içerisinde inşaat planlarının oluşturulacağı ifade edilmiştir. İnşa edilecek olan bu güzergâh Rusya Barış Gücü kontrolü altında olacaktır. Azerbaycan Laçın koridoru boyunca insanların, araçların ve kargoların çift taraflı seyahat güvenliklerini de garanti edecektir.¹⁷² Laçın Koridoru Ermenistan ve Dağlık Karabağ arasında askeri ve sivil ikmal yönünden çok stratejik bir öneme sahiptir. Ateşkes Andlaşması'nın savaşı tamamen bitirmediği, yalnızca söz konusu çatışmaları durdurduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, böyle kırılğan bir atmosferde bu Koridor'un özellikle askeri sevkiyat amacıyla kullanılması ihtimali ateşkes sürecinin geleceği için risk oluşturabilecektir.¹⁷³ Ateşkes Andlaşması Laçın Koridoru üzerinden geçecek insanların, araçların ve kargoların niteliğini detaylı bir şekilde belirlememektedir fakat bu maddeler yorumlandığında burada Ermenistan askerlerinin, askeri araçlarının ve askeri kargolarının geçiş kapsamı içerisinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden Laçın Koridoru'nu kontrol altında tutan Rusya Barış Gücü askerleri bu tür geçişlere müsaade etmemeli ve Ateşkes Andlaşması'ndan doğan yükümlülüğü gereği mevcut çatışmasızlık ortamını sürdürmeye devam etmelidir.¹⁷⁴

Ateşkes Andlaşması, Laçın Koridoru üzerinde görev yapacak Rusya Barış Gücü ile ilgili detaylı bilgiler ihtiva etmemektedir. Bununla birlikte alternatif Koridorun belirlenen sürelerde veya hiçbir zaman inşa edilememesi durumunda Rusya Barış Gücü'nün mevcut Laçın Koridoru'nda ne kadar süre kalacağı hususu da Ateşkes Andlaşması'nda belirlenmemiştir. Bu durum Ateşkes Andlaşması'nın sonrasında gerçekleştirilecek mutabakatlarda hüküm altına alınmalıdır, aksi takdirde Rusya Barış Gücü'nün çok uzun süre bu güzergahta konuşlanmaya devam edeceği görülmektedir.

E. Azerbaycan ile Nahçıvan Arasında İnşa Edilecek Ulaşım Bağlantıları, Niteliği ve Rus Askerinin Durumu

9 Kasım 2020 tarihli Ateşkes Andlaşması 6. maddesinde Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasında Laçın Koridoru vasıtasıyla bir bağlantı kurulmasının yanı sıra 9.

¹⁷² 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 6.

¹⁷³ Laçın Koridoru Ermenistan ordusunun yanı sıra sözde tanınmayan Dağlık Karabağ Yönetiminin de askeri güçlerini ikmal edebileceği bir güzergah olması açısından önem taşımaktadır. Rusya Barış Gücü komutanının bölgeye geldikten sonra bu sözde yapının sözde Devlet Başkanı ile görüşmesi ateşkes sürecinin geleceği açısından tehlike teşkil edebilecektir. İlgili görüşme ile alakalı bilgilendirme için bkz, <https://twitter.com/Pres_Artsakh/status/1327648043454386179> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁷⁴ Ateşkes andlaşmasını ihlale ne den olabilecek bir şekilde Ermenistan askerlerinin Laçın Koridoru üzerinden gizlice Dağlık Karabağ'a sevk edildiği tespit edilmektedir, bkz, Information of the Press Service Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan on the cases of sending Armenian armed forces to the territories of Azerbaijan No:072/21 <<https://mfa.gov.az/en/news/7226/view>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

maddesi itibarıyla de Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile Azerbaycan'ın batı bölgeleri arasında bir bağlantı kurulması düzenlenmektedir. Dolayısıyla, bu güzergahta yeni ulaşım yollarının inşa edilmesi kararlaştırılmıştır. Bölgedeki tüm ekonomi ve ulaşım yolları üzerindeki engellemeler kaldırılırken Ermenistan insanların, araçların ve kargoların çift taraflı seyahat güvenliklerini de garanti edecektir.¹⁷⁵ Bilindiği üzere İkinci Dağlık Karabağ Savaşı, Dağlık Karabağ cephe hattında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla, çatışmaların yaşanmadığı ve Ermenistan'a ait olan Zengezur bölgesinden geçmesi planlanan bu tür ulaşım yolları Azerbaycan'ın Ateşkes Andlaşması'yla elde ettiği ciddi bir kazanım olarak görülmektedir. Bu sayede Azerbaycan kendisine ait olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne doğrudan ulaşım imkânı elde etmiştir.¹⁷⁶ Ateşkes Andlaşması'nın 9. maddesi ayrıca inşa edilecek olan bu ulaşım yollarının güvenliğinin Rusya Federal Güvenlik Servisinin Sınır Birimi tarafından sağlanacağını belirtmektedir.¹⁷⁷

F. 5. Madde Kapsamında Ortaya Konulan Ateşkes Kontrol Merkezinin Niteliği

Ateşkes Andlaşması'nın 5. maddesine göre çatışan tarafların mutabakatlara uyumunu izlemek maksadıyla ateşkes kontrol merkezi kurulması kararlaştırılmıştır.¹⁷⁸ Kontrol merkezinin nerede ve nasıl oluşturulacağı ile ilgili bilgiler bulunmamakta ve daha sonra yapılacak olan mutabakatlar yoluyla kararlaştırılacağı anlaşılmaktadır. Ateşkes süreci başladıktan hemen sonra Rusya ve Türkiye Savunma Bakanları arasında mutabakata varılmış ve 1 Aralık 2020 tarihinde Türk-Rus Ortak Merkezi'nin kuruluş ve görev esaslarına ilişkin teknik detayları içeren mutabakat zaptı imzalanmıştır, bu durum Türkiye'nin de Rusya ile beraber ateşkes gözlem noktasında görev almasını beraberinde getirmiştir.¹⁷⁹ Bu ortak gözlem merkezi 30 Ocak'ta Ağdam'da resmi olarak faaliyetlerine başlamıştır. 60'ar Türk ve Rus askerinin görev aldığı gözlem merkezi 7/24 İHA'lar aracılığıyla sahada gözlemler gerçekleştirmekte ve ateşkes sürecinin devamı ile ilgili incelemeler yapmaktadır.¹⁸⁰ Mevcut durumda yalnızca bir adet ortak gözlem noktası vardır fakat ilerleyen aylarda Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerilimin seyrine göre bu gözlem merkezlerinin sayısının artırılması kararlaştırılabilecektir.

¹⁷⁵ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 9.

¹⁷⁶ Bu ulaşım yolu bir koridor olarak düşünüldüğünde Türkiye, Nahçıvan ve Azerbaycan arasında kesintisiz bir bağlantı sağlayacağı açıktır. Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev de 31 Aralık 2020 tarihinde Türkiye Savunma Bakanı Hulusi Akar ile yapmış olduğu görüşmede bunu ifade etmiş ve özellikle demiryolu vasıtasıyla bu koridorun tesis edileceğini belirtmiştir. Bu görüşme için bkz, İlham Aliyev received delegation led by Turkish Minister of National Defense (31.12.2020) <<https://en.president.az/articles/49799>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁷⁷ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 9.

¹⁷⁸ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 5.

¹⁷⁹ Bilgi için bkz, <<https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/1122020-35285>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁸⁰ Türkiye-Rusya Ortak Merkezi faaliyetlerine başlamıştır, detaylı bilgi için bkz, <<https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/3012021-61746>> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

G. 7. Madde Hükmüyle Beraber Yerinden Edilmiş Kişilerin Durumu ve Geri Dönüşleri

Ateşkes Andlaşması'nın 7. maddesi yerinden edilmiş kişiler ve mültecilerin Dağlık Karabağ topraklarına ve çevredeki yerleşim yerlerine Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altında geri dönebileceğini düzenlemektedir.¹⁸¹ Bu madde ile birlikte son çatışmalarda Ermenistan'a kaçan Dağlık Karabağlıların geri dönüşlerinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Buna uygun olarak Rusya Barış Gücü göreve başladığı tarihten itibaren 52 binin üzerinde insanı güvenli bir şekilde Dağlık Karabağ'a geri getirmiştir.¹⁸²

H. 8. Madde Uyarınca İki Ülke Arasında Esir, Rehine ve Diğer Tutuklu Kişilerin Değişimi

Ateşkes Andlaşması'nın 8. maddesi ile savaş esirlerinin, rehinelere ve diğer tutuklu kişilerin ve ayrıca cesetlerin karşılıklı değişiminin yapılacağı kararlaştırılmıştır.¹⁸³ Buna uygun olarak Andlaşma'nın hemen akabinde Rusya Barış Gücü'nün gözetiminde esir değişimleri yapılmaya başlanmıştır.¹⁸⁴ Azerbaycan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı boyunca Ermenistan'a karşı cephede askeri üstünlük sağlamış olması 8. madde kapsamında ortaya konulan değişimlere de etki etmiştir. Şöyle ki Azerbaycan'da gözaltında tutulan 15 Ermenistan vatandaşı Ermenistan'ın işgal yıllarında Ağdam şehrine döşediği 97 bin anti tank ve anti personel mayın haritalarına karşılık olarak Ermenistan'a iade edilmiştir.¹⁸⁵ Bunun yanı sıra İkinci Dağlık Karabağ Savaşı devam ederken bazı Ermenistan vatandaşlarının Dağlık Karabağ topraklarında Azerbaycan ordusu tarafından yakalandığı görülmüştür. Bu kişilerden ikisi hakkında Azerbaycan yargı mercileri Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sürecinde işlemiş oldukları iddia edilen suçlardan ötürü soruşturma başlatmıştır. Azerbaycan bu ve benzeri durumlarda yargılamalara devam edeceğini belirtmektedir.¹⁸⁶

¹⁸¹ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 7.

¹⁸² Detaylı bilgi için bkz, Bulletin of Ministry of Defence of the Russian Federation on the activities of the Russian contingent of peacekeeping forces in the Nagorno-Karabakh conflict zone (February 17, 2021) <http://eng.mil.ru/en/russian_peacekeeping_forces/bulletins/more.htm?id=12344625@egNews> Erişim Tarihi 16 Nisan 2021.

¹⁸³ 9 Kasım 2020 Tarihli Ateşkes Andlaşması (n 125) m 8.

¹⁸⁴ Bu sürecin başında az sayıda esir değişikliği yapıldığı görülmektedir, Bulletin of Ministry of Defence of the Russian Federation on the deployment of the Russian peacekeeping forces in the Nagorno-Karabakh conflict zone (December 28, 2020) <https://eng.mil.ru/en/news_page/country/more.htm?id=12332342@egNews> Erişim Tarihi 22 Haziran 2021; Rusya Hava Kuvvetlerine ait uçaklar Bakü ile Erivan arasında uçurular yaparak esirleri teslim etmiştir, Statement by the Commander of the Russian peacekeeping contingent, Lieutenant General Rustam Muradov <https://eng.mil.ru/en/news_page/country/more.htm?id=12343228@egNews> Erişim Tarihi 22 Haziran 2021.

¹⁸⁵ Information of the Press Service Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan No:217/21 <<https://mfa.gov.az/en/news/7396/view>> Erişim Tarihi 22 Haziran 2021; Şu ana kadar her iki tarafın da 8. madde çerçevesinde sayılan kişilere karşı kötü muamale gerçekleştirdiği kayıt altına alınmamıştır. Savaş esirlerine insanca davranılması gerekmektedir ve bunlar üzerinde herhangi bir misillemede bulunulması uluslararası insancıl hukuk hükümleri uyarınca yasaklanmıştır, III. Cenevre Sözleşmesi m 13.

¹⁸⁶ Ludvik Mkrtyan ve Alyoşa Hosrovyan isimli Ermenistan vatandaşları bu duruma örnek teşkil etmektedir, Head of the Press Service Department of the MFA of the Republic of Azerbaijan answers the question of the media about the ECHR decision on rejecting Armenia's request to immediately release eleven Armenian nationals currently detained in Azerbaijan No:215/21 <<https://mfa.gov.az/en/news/7394/view>> Erişim Tarihi 22 Haziran 2021.

I. Dağlık Karabağ'ın Statüsü

Azerbaycan ve Ermenistan Dağlık Karabağ'da egemenliklerini tesis etmek için mücadele etmekte ve her yeni çatışma evresinde kontrol altında tuttıkları alanları genişletme çabasına girmektedir. Bu minvalde verilen mücadele uluslararası hukuka göre Azerbaycan'a ait olan topraklarda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, süregelen sorunun odağını Azerbaycan'a ait olarak tanınan Dağlık Karabağ toprakları oluşturmasına rağmen imzalanan ateşkes metninde Dağlık Karabağ'ın statüsüne dair hiçbir hüküm bulunmamaktadır. Bölgede sözde bir devlet yapılanmasının bulunması gibi etkenler statü meselesinin bir an önce halledilmesi gereken bir sorun olmasını da beraberinde getirmektedir.

Bununla birlikte, 27 Eylül'de başlayan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın akabinde 9 Kasım 2020 tarihinde imzalanan Ateşkes Andlaşması ile beraber Azerbaycan işgal altındaki topraklarını kurtarmıştır. Henüz askeri açıdan tamamına konuşlanamadığı Dağlık Karabağ'ın bazı kentlerini işgalden geri kurtarmış diğer kentlerinde ise en azından Ermenistan Silahlı Kuvvetleri'nin çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bugün geldiğimiz süreçte Dağlık Karabağ'ın statüsü hususunda pazarlık unsuru olarak kullanılan bölgeler Azerbaycan ordusunun zaferi ile geri kazanılmıştır. Dolayısıyla artık görüşmelerde bu topraklarının pazarlıklarda kullanılmasıyla gündeme gelen geçmiş ilkelerin veya tekliflerin bir anlamı kalmamıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in Ateşkes Andlaşması imzalandıktan sonra halka hitap ederken kullandığı cümleler de bize bu hususta yardımcı olmaktadır.¹⁸⁷ Görünüşe göre Azerbaycan Ateşkes Andlaşması sürecinde Dağlık Karabağ'ın statüsünü tartışmaya açmamıştır. Burada Azerbaycan'ın sahada ezici bir zaferle elde ettiği yeni statükonun izlerini görmek mümkündür. Fakat sorunun tamamen ortadan kaldırılabilmesi için taraflar arasında ileride yapılacak olan görüşmelerde Dağlık Karabağ'ın nihai statüsü de kararlaştırılmalıdır.

Sonuç

Dağlık Karabağ sorunu, SSCB'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan en kalıcı ve çetrefilli uluslararası sorunlardan biridir. Geçmişte birçok silahlı çatışmaya, katliamlara ve yıkımlara sebep olan bu sorunun son raundu 2020 yılında yaşanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ile yaşanmıştır. Dağlık Karabağ'da on yıllardır süre gelen siyasi ve hukuki statüko, 2020 yılının son çeyreğine girilirken başlayan ve 44 gün süren İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın sonunda tamamen değişmiştir. Maruz kaldığı saldırılara karşı meşru müdafaa hakkını kullanan Azerbaycan, bu savaşta Ermenistan'a karşı askeri olarak üstünlük sağlamış ve geçmişte kendi haklarını tanyan birçok BMGK

¹⁸⁷ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'in "Statüyle ilgili bir kelime de yoktur, Paşinyan. Ne oldu Paşinyan! Yol çekiyordun Cebrail'e. Ne oldu hani statü? Cehenneme gitti statü, ateşe gitti statü, gorbagor oldu statü, yoktur statü, yoktur statü ve olmayacaktır," açıklaması için bkz, İlham Aliyev addressed the nation (2020) <<https://en.president.az/articles/45924>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

kararına rağmen Ermenistan'ın fiili işgali altında kalmaya devam eden topraklarını yeniden kontrolü altına almıştır. Bu sebeple, 9 Kasım 2020'de imzalanan Ateşkes Andlaşması, Azerbaycan'ın ateşkes masasına daha önce hiç olmadığı kadar güçlü bir şekilde oturduğu koşullarda gerçekleşmiş ve önemli yenilikler getiren hükümler ortaya koymuştur.

Son Ateşkes Andlaşması ile birlikte Azerbaycan'ın Ermenistan işgali altındaki topraklarının önemli bir kısmını geri alması kabullenilmiştir. Azerbaycan'ın on yıllardır kara bağlantısını sağlayamadığı Nahçıvan ile arasında bir koridor kurulmasının zemini hazırlanmıştır. Ayrıca, Dağlık Karabağ'a Rusya'nın öncülüğünde uluslararası bir barış gücünün konuşlandırılması hükmü de Türkiye'nin Dağlık Karabağ'daki yeni statükoda yer alması hususu başta olmak üzere birçok açıdan kayda değerdir. Zira İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin oynadığı önemli role rağmen, şu an barış gücünün kompozisyonu yalnızca Rus askerlerinden oluşmaktadır ve bu durumun ileride değişikliğe uğrayıp uğramayacağı belirsizliğini korumaktadır. Ateşkes Andlaşması uyarınca, sadece Ağdam'da kurulan Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi ile Türkiye sahada varlık göstermeye başlayacaktır. Şüphesiz ki Türkiye'nin sahada daha fazla varlık göstermesi ve mümkünse barış gücü içerisinde yer alması Güney Kafkasya'da kalıcı bir barışın oluşmasına hizmet edecektir. Bu durum ileride Azerbaycan ve Ermenistan arasında başlayacak çıkması muhtemel bir yeni çatışma ikliminde daha büyük önem arz edecektir. Buna uygun olarak 15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa şehrinde Türkiye ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmış olan Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi dikkate değerdir. İki ülke arasında askeri işbirliği de dahil olmak üzere her türlü işbirliğini üst seviyelere taşıyan bu belge Azerbaycan'ın mevcut statükoyu lehine olacak bir şekilde koruması açısından ciddi bir destek sunmaktadır.

Öte yandan, söz konusu Ateşkes Andlaşması'nın içeriğinde Dağlık Karabağ'ın statüsü sorunu başta olmak üzere, olası bir kalıcı barışın sağlanması yolunda kritik önemi haiz bazı sorunlara yönelik hiçbir hüküm yoktur. Bu durum bir yandan genel olarak Dağlık Karabağ sorununun taraflar arasında daha kapsamlı bir barış andlaşması ile çözülmesi planının masada olduğunu düşündürürken, diğer yandan çözümsüz kalan sorunlar sebebiyle çatışmaların tekrar başlaması endişesini beraberinde getirmektedir.

Üçüncü bir savaş ile doğacak bir yıkım elbette arzu edilen bir sonuç olmayacaktır. Bu sebeple, tarafların ve soruna müdahil olan Türkiye gibi diğer devletlerin uluslararası hukukun sağlayabileceği çözüm zemininden azami ölçüde yararlanması büyük önem arz etmektedir. Bu çözümler bağlamında, Dağlık Karabağ'da ortaya konulan yeni statükonun bir yansıması olarak burada yaşayan Ermeni kökenli kişilerin

Azerbaycan'a olan aidiyetlerinin tesisi için adımlar atılması suretiyle bu kişilerin vatandaşlık bağının kurulması yönünde hukuki mevzuatlar oluşturulması, Dağlık Karabağ işgale uğradığında buradan göç etmek zorunda kalan Azerbaycan Türklerinin geri dönüşlerinin sağlanması, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır hatlarının görüşmeler yoluyla nihai bir şekilde belirlenmesi, iki ülke arasında diplomasi ve ekonomi alanında geniş işbirliği modellerinin oluşturulması ve bölgeden geçen enerji koridorlarının iki devlet arasındaki karşılıklı bağımlılık seviyesi yükseltileceği şekilde tasarlanması önemli adımlar olacaktır. Atılacak adımlarla, olası bir savaşın her iki taraf açısından da çok yüksek maliyetlere neden olacağı bir statükonun yaratılması durumunda barış ortamının yaratılması da kaçınılmaz bir zaruret hâle gelecektir. Türkiye'nin İran ve Gürcistan'ı da sürece dahil ederek Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Rusya, İran ve Gürcistan arasında "Altılı Platform" oluşturulması teklifi bölge ülkeleri arasında işbirliği zeminini güçlendirecektir. Bu girişimler Güney Kafkasya'da bir normalleşme ortamının oluşmasına katkı sağlayabileceği gibi aynı zamanda yeniden bir "dondurulmuş ihtilafın" oluşmasına mani olacak ve kalıcı bir barış sürecinin doğmasına yardım edecektir. Bu sırada, elbette, Ermenistan'ın gerçekleştirdiği uluslararası insancıl hukuk ve insan hakları ihlallerine ilişkin Ermenistan ve sorumlu yetkilileri aleyhinde hukuki yollardan feragat edilmemelidir. Sadece bu yollar Ermenistan'ı daha da içine kapatacak şekilde baskı unsuru olarak kullanılmamalı ve yalnızca sorumluların cezalandırılması ve adaletin yerini bulması için tercih edilmelidir.

Sonuç olarak, Dağlık-Karabağ'da İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve onu takip eden Ateşkes Andlaşması ile ortaya çıkan yeni statüko çerçevesinde çok önemli bazı değişiklikler mevcutken, bazı kritik sorunlar çözümsüz bırakılmıştır. Ancak sorunun taraflarının yanı sıra yeni statükoda önemli roller oynayan diğer devletler, mevcut ateşkesin nihayetinde kalıcı bir barışa dönüşebilmesi için er veya geç bu sorunlara yönelik çözümler geliştirmelidir. Dağlık Karabağ sorununun kalıcı bir barış zeminine kavuşturulması için bu soruna müdahil olan bölgesel ve küresel güçler de yapıcı politikalar ortaya koyarak çözüme katkıda bulunmalı ve aksi tutumlardan özenle kaçınılmalıdır. Bu çözüm çabaları ortaya konurken ise Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde bu zamana kadar tekerrür eden hatalardan kaçınılmalı, sorunun tarihsel arka plânı iyi analiz edilmeli ve uluslararası hukukun sağladığı imkanlardan azami ölçüde yararlanmak tüm tarafların temel ilkesi olmalıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Yazar Katkısı: Çalışma Konsepti/Tasarımı: C.Y., H.C.; Veri Toplama: C.Y., H.C.; Veri Analizi /Yorumlama: C.Y., H.C.; Yazı Taslağı: C.Y., H.C.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi: C.Y., H.C.; Son Onay ve Sorumluluk: C.Y., H.C.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Author Contributions: Conception/Design of study: C.Y., H.C.; Data Acquisition: C.Y., H.C.; Data Analysis/Interpretation: C.Y., H.C.; Drafting Manuscript: C.Y., H.C.; Critical Revision of Manuscript: C.Y., H.C.; Final Approval and Accountability: C.Y., H.C.

Bibliyografya/Bibliography

- Abilov S ve Isayev I, 'The Consequences of the Nogorno-Karabakh War for Azerbaijan and the Undeniable Reality of Khojaly Massacre: A View from Azerbaijan' (2016) 45 Polish Political Science Yearbook 291-303.
- Abilov S, 'OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, the View from Azerbaijan' (2018) 20(1) Insight Turkey, 143-164.
- Abdullahzade C, 'Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu' (2021) 69(4) AÜHFD 1541-1568.
- Abdullahzade C, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, (2. Bası, Adalet 2014).
- Akçay D, 'The Relativity of Self-Determination Conceptions Regarding the Nagorno-Karabakh Conflict' (2020) (41) Review of Armenian Studies, 77-106.
- Aliyev A, *Azerbaycan Uluslararası Suçların Hedefinde: Hukuki İnceleme*, (Nurlar NPM 2018).
- Antonenko O, 'Self Regulating Ceasefire' (2005) (17) Accord 42.
- Askerov A, 'The Nagorno Karabakh Conflict: The Beginning of the Soviet End' iç Ali Askerov, Stefan Brooks ve Lasha Tchantouridze (edr), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis* (Lexington Books 2020).
- Aslanlı A, 'Karabağ Sorununda Ateşkesin Kısa Tarihi' (2020) (300) SETA Perspektif 1-5 <<https://setav.org/assets/uploads/2020/11/P300.pdf>> Erişim Tarihi 10 Mayıs 2021.
- Aslanlı A, *Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri* (Berikan 2015).
- Aust A, *Modern Treaty Law and Practice* (2. Bası, Cambridge University Press 2007).
- Avaikan S, *Nagorno Karabagh: Legal Aspect* (5. Bası, MIA 2015).
- Azerbaycan – Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor (Kamu Denetçiliği Kurumu Raporu) (2020) <<https://www.ombudsman.gov.tr/document/raporlar/kdk-pdf/AzerbaycanRaporu/mobile/index.html>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.
- Azerbaycan İnsan Hakları Komiserliği (Ombudsman) <<https://ombudsman.az/en/>>Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.
- Azerbaycan Savunma Bakanlığı, <<https://mfa.gov.az/en/>>Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.
- Broers L, 'From "Frozen Conflict" to Enduring Rivalry: Reassessing the Nagorny Karabakh Conflict' (2015) 43(4) Nationalities Papers 556-576.
- Broers L, 'The Nagorny Karabakh Conflict: Defaulting to War' (2016) Chatham House <<file:///C:/Users/user/Downloads/NK%20paper%2024082016%20WEB.pdf>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.

- Caferov N ve Aslanlı A, 'Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya' (2016) (53) Ermeni Araştırmaları 239-260.
- Carley P, 'Nagorno-Karabakh: Searching For a Solution' (1998) A United States Institute of Peace Roundtable Report <<https://www.usip.org/sites/default/files/PW25-Nagorno-Karabakh.PDF>> Erişim Tarihi 19 Mayıs 2021.
- Çaşın MH ve Kısacık S, *Kafkasya'da Azerbaycan – Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma – Barış Sarkacı* (Seçkin 2017).
- Chorbaijan L, 'Introduction' iç Levon Chorbaijan (ed), *The Making of Nagorno-Karabagh: From Secession to Republic* (Palgrave 2001)
- Cornell SE, 'The Armenian-Azerbaijani Conflict and European Security' iç Svante Cornell (ed), *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict: The Original "Frozen Conflict" and European Security* (Palgrave Macmillan 2017).
- Cornell SE, 'Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance' (1998) 34(1) Middle Eastern Studies 51-72.
- Cornell SE, *Azerbaijan Since Independence* (Routledge 2011).
- De Wall T, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (10. Yıl Bası, New York University Press 2013)
- Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor, TBMM, <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/docs/2021/azerbaycan_rapor.pdf> Erişim Tarihi 2 Haziran 2021.
- Grant TD, 'Frozen Conflicts and International Law' (2017) 50(3) Cornell International Law Journal 361-413.
- Handbook on United Nations Multidimensional Peacekeeping Operations <https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/peacekeeping-handbook_un_dec2003_0.pdf> Erişim Tarihi 10 Nisan 2021.
- Hekimoğlu MM, 'Self-Determinasyon Bağlamında Dağlık Karabağ Sorunu' (2015) 11(41) Uluslararası Hukuk ve Politika 103-121.
- Henckaerts JM, 'History and Sources' iç Ben Saul ve Dapo Akande (edr), *The Oxford Guide to International Humanitarian Law* (Oxford University Press 2020).
- Henckaerts JM ve Doswald-Beck L, *Uluslararası İnsancıl Teamül (Örf-Adet) Hukuku*, Emre Öktem vd. (çev) (GSÜ Hukuk Yayınları 2005).
- Henriksen A, *International Law* (Oxford University Press 2017).
- Holbrooke R, *To End a War* (Modern Library 1999).
- Human Rights Watch Report, <<https://www.hrw.org/news/2020/10/30/armenia-cluster-munitions-kill-civilians-azerbaijan>> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.
- Jacob B ve Jackson R, , 'Chapter Six: Peacekeeping' iç *Conflict Resolution in the Twenty-First Century: Principles, Methods, and Approaches* (University of Michigan Press 2009).
- Kaya İ, Yüksel C, Şimşek GE, *Uluslararası Hukuk Pratik Çalışma Kitabı* (Seçkin 2020).
- Krüger H, *The Nagorno-Karabakh Conflict: A Legal Analysis* (Springer 2010).
- Merezhko O, *The Problem of Nagorno-Karabakh and International Law* (Dmitry Burago Publishing House 2014).
- Öktem AE, Aküzüm HU ve Uzun MC, 'Hocalı Soykırımı Hakkında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Başvuru İmkanı Üzerine' (2020) 15(193-194) Bahçeşehir Üniversitesi HFD 1081-1125.

- Özarslan BB, 'Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Sözleşmesi Açısından Hocalı Katliamı' (2014) 4(1) Hacettepe HFD, 187-214.
- Öztarsu MF, 'Dağlık Karabağ Sorunu: Çözüm Arayışlarında Minsk Grubu ve Bölgesel Aktörlerin Rolü' iç Nezir Akyeşilmen (ed), *Barışı Konuşmak: Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi* (Odtü Yayıncılık 2012).
- Potier T, *Conflict in Nagorno-Karabakh, Abkhazia and South Ossetia: A Legal Appraisal* (Kluwer Law International 2001).
- Potier T, 'Referendum to Determine Nagorno Karabakh's Final Status: A Critical Appraisal' (2012) 32(2) Journal of Muslim Minority Affairs, 269-276.
- Quenivet N, 'Human Rights Law and Peacekeeping Operations' iç Marco Odello ve Ryszard Piotrowicz (edr), *International Military Missions and International Law*, (Martinus NP, 2011).
- Rasizade A, 'Azerbaijan's Prospects In Nagorno-Karabakh' (2011) 15(2) World Affairs: The Journal of International Issues 140-164.
- Rusya Savunma Bakanlığı Dağlık Karabağ Barış Gücü Misyonu, <https://eng.mil.ru/en/russian_peacekeeping_forces.htm> Erişim Tarihi 19 Nisan 2021.
- Sarvarian A, 'The Artsakh Question: An Analysis Of Territorial Dispute Resolution in International Law' (2008) 9 (1) Melbourne Journal of International Law 190-216.
- Schabas WA, *Genocide in International Law* (2. Bası, Cambridge University Press 2009).
- Shaw MN, *International Law* (8. Bası, Cambridge University Press 2017).
- Solis GD, *The Law of Armed Conflict* (Cambridge University Press 2010).
- TC Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 'Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu' (2001) <file:///C:/Users/user/Downloads/azerbaycan_belgelerinde_ermen_i_sorunu_1918_1920.pdf> Erişim Tarihi 2 Haziran 2021.
- Vilen H, 'Planning a Peace-Keeping Mission for the Nagorno Karabakh Conflict' (1996) 27(1) Security Dialogue 91-94.

